

નવેમ્બર : ૨૦૧૫
વર્ષ : ૧૦, અંક : ૪

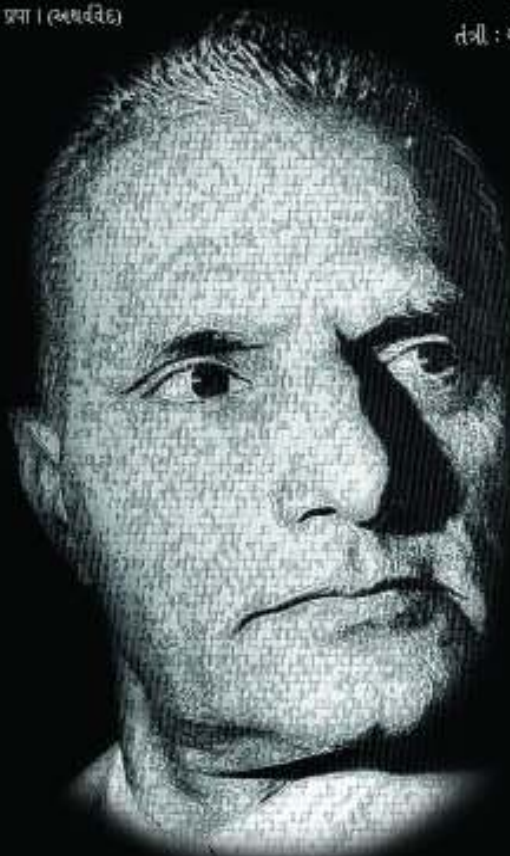
₹ 20

સમાનો પત્ર : 1 (૨૦૧૬)
સમાનો પ્રવા : 1 (અષ્ટવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

[11]

કવિશ્રી અમૃત ઘાયલ

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानो प्रपा (अथर्ववेद)

परम

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : १०

नवेम्बर : २०१५

अंक : ४

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिलाव बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ¹/₁₅₇₅₀ મુદ્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- 'પરબ' સંવર્ધક :** ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૬

સાહિત્ય

- પ્રમુખપદ્ધેથી : સાહિત્ય અને એકાંકી, ધીરુ પરીખ 6
- કવિતા : ક્યાં મળીશું ?, નલિન રાવળ 9, છેવટે, ધીરેન્દ્ર મહેતા 10, પંખી, ભરત ત્રિવેદી 10, પ્રાર્થ..., મુકુન્દ પરીખ 11, ચાર ગઝલ, હેમંત ધોરડા 12, પરવા નથી !, જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ 13, પાંચમી દીવાલ, રીના માણેક 14, ધીરે ધીરે, પ્રફુલ્લ રાવલ 15
- વાર્તા : અકબંધ, મોહન પરમાર 16, યાત્રા, કેશુભાઈ દેસાઈ 23
- વિદેશી સાહિત્ય : અવકાશ, કવિ : સેન્દોર વોરેસ, અનુવાદ : દીપક રાવલ 34, એક વિલક્ષણ સર્જક અને પત્રકાર પીટર બિક્સલ, રમણ સોની 35
- શતાબ્દીવંદના : અમૃત ઘાયલની શબ્દયાત્રા, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 40
- 28મું જ્ઞાનસત્ર
- આચમન : સંશોધન અને સંપાદન, પિંકી પંડ્યા 52
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : ગદ્યગઢમાં સત્ય વચની માશૂકા !, રાધેશ્યામ શર્મા 69, અભ્યાસવિષયને પૂરો ન્યાય, વિજય શાસ્ત્રી 71, ગઝલના કસબાતી - ચિનુ મોદી, ડૉ. રશીદ મીર 73
- અભ્યાસ : અસ્તિત્વવાદ અને આપણે, રવીન્દ્ર પારેખ 77
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 82
- આ અંકના લેખકો : 87
- પરબ ¹/₁₆₇₅₀ નવેમ્બર, 2015
- આવરણ : શ્રી વિજય પારેખના સૌજન્યથી 5

નાટકનું સ્વરૂપ આપણે ત્યાં સંસ્કૃતમાં અને પશ્ચિમમાં ગ્રીક-લેટિન અને પછી યુરોપીય ભાષાઓમાં તે પ્રકારે તે તે સમયગાળા પ્રમાણે લખાતું-વિકસતું રહ્યું છે. સંસ્કૃતમાં એક-અંકી નાટકોમાં ભાણ, વીથિ, વ્યાયોગ, ઇલામૃગ, ઉલ્લાપ્ય ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારોની ગણના કરવામાં આવી છે. ગ્રીસમાં સોફોકલીસ, યુરિપિડિસનાં નાટકો પ્રમાણમાં નાના કદનાં હતાં. તો ત્યાં પશ્ચિમમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારાર્થે ત્યાંની ધર્મકથાઓ પર આધારિત ટૂંકાં નાટકો લખાતાં અને દેવળોમાં ભજવાતાં. આ ઉપરાંત 'થ્રી એમ.' (ત્રણ 'મ'કારવાળાં) નાટકો 'મોરાલિટીઝ', 'મિરેકલ્સ' અને 'મિસ્ટરીઝ'ના કેન્દ્રવર્તી કથાવસ્તુ પર આધારિત ટૂંકાં નાટકો પણ લખાતાં હતાં. આ ઉપરાંત પશ્ચિમમાં દીર્ઘ નાટકોની સાથે સાથે નાટકના પ્રારંભે 'કર્ટન રેઇઝર' એટલે કે આરંભિકા, 'ઇન્ટરલ્યૂડ' એટલે કે અંતરાલિકા અને 'આફ્ટર પીસ' એટલે કે અનુસારિકા જેવાં ટૂંકાં મંચનો થતાં હતાં. આ બધાંનો જ એક અંકી નાટકના ઉદ્ભવમાં પરોક્ષ જ્ઞાનો છે.

પણ એ યાદ રહેવું ઘટે કે જેને આજે આપણે એકાંકી કહીએ છીએ તે તો તદ્દન સ્વતંત્ર નાટ્યપ્રકાર છે અને તેનું ઉદ્ભવસ્થાન પશ્ચિમી સાહિત્યમાં છે. તે સ્વયંસંપૂર્ણ હોય, દૃશ્યમાં વિભાજિત પણ હોય. પણ આપણે આજે જેને એકાંકી કહીએ છીએ. તે અંગ્રેજી 'one-act-play'ના અનુવાદ તરીકે સમજીએ છીએ, અને સ્વીકારીએ છીએ આ એકાંકીના ઉદ્ભવમાં સમયની ખેંચે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. આધુનિકકાળમાં જેમ જેમ મનુષ્યસમાજમાં વ્યવસ્તતા વધતી ગઈ તેમ તેમ દીર્ઘનાટક જોવાના સમયની ખેંચ પડવા લાગી. પણ મનુષ્યને કોઈ 'રિલીફ', કોઈ થોડી નિરાંત માણવી જરૂરી હોય છે તેથી આ એકાંકીપ્રકારની ઉત્પત્તિમાં તે સમયની ખેંચનો પણ મહત્ત્વનો જ્ઞાનો છે.

આમ છતાં પણ એરિસ્ટોટલે જે ત્રિવિધ એકતાનો નાટકમાં નિર્દેશ કર્યો છે તે આ એકાંકીમાં પણ જરૂરી છે અને તે છે સમય-કાળ (time), સ્થળ (space) અને ક્રિયાવેગ (action) : પછી આ જ એકાંકી આગળ જતાં આધુનિકકાળમાં એબ્સર્ડ નાટકનું રૂપ ધરીને પણ અમલમાં આવે છે. 'વેઇટિંગ ફોર ગોદો' એનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

આ ભૂમિકા પછી હવે ગુજરાતી એકાંકીનો વિચાર કરીશું તો ગુજરાતીમાં તેના ઉદ્ભવને લગભગ ૮૦ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં છે. આરંભ કરનાર હતા બટુભાઈ ઉમરવાડિયા. બટુભાઈએ ગઈ સદીના ત્રીજા દસકના લગભગ મધ્યભાગે એટલે કે ઈ. ૧૯૨૫માં 'મત્સ્યગંધા અને બીજાં નાટકો' નામે એકાંકીસંગ્રહ પ્રકટ કર્યો હતો. તો બે વર્ષ બાદ ઈ. ૧૯૨૭માં 'માલાદેવી અને બીજાં નાટકો' નામનો સંગ્રહ આપ્યો. એમનાં

એકાંકીઓમાં એકાધિક દશ્યોને કારણે જાણે બંધારણ થોડું શિથિલ જણાય છે. એ જ ગાળામાં લગભગ ૧૯૨૫માં પ્રકટ થયેલા યશવન્ત પંડ્યાના એકાંકી ‘ઝાંઝવાં’માં જાણે એકાંકીનો કલાઘાટ વધુ સિદ્ધ થતો વર્તાય છે. પ્રાણજીવન પાઠકે પણ આ ગાળામાં પ્રમાણમાં સારાં એકાંકી આપ્યાં છે.

ત્યાર બાદ ઈન્દુલાલ ગાંધી ‘નારાયણી અને બીજાં નાટકો’ ૧૯૩૨માં પ્રકટ કરે છે, અને ૧૯૪૭ સુધીમાં ‘પથ્થરનાં પારેવાં’ સહિત છ એકાંકીસંગ્રહો આપે છે. આમાં ગંભીર વિષયવસ્તુ છે તો ‘પગરખાંનો પાળિયો’ જેવા એકાંકીમાં હળવાશ પણ સુપેરે સુ-ઘાટ પામી છે, પરંતુ ઉમાશંકર જોશી ‘સાપના ભારા’ નામક એકાંકીસંગ્રહ લઈને આવે છે ત્યારે જાણે એકાંકી સરસ આકાર પ્રાપ્ત કરે છે. ગુજરાતી એકાંકીના ઇતિહાસમાં આ પ્રકાશન એક સીમાચિહ્નરૂપ ઘટના બની રહે છે. આ સંગ્રહનાં એકાંકીઓમાં મુખ્યત્વે ગ્રામજીવન કેન્દ્રમાં છે તો ૧૯૫૧માં એમનો બીજો એકાંકીસંગ્રહ ‘શહીદ’ પ્રકટ થાય છે તેમાં શહેરી જીવન કેન્દ્રસ્થ છે.

તો વળી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી થોડો સમય શાન્તિનિકેતનમાં ગાળી આવેલા તેથી તેમના પર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ઊંડી અસર અંકાઈ હતી તે તેમના ૧૯૩૧ના ‘વડલો’માં જોવા મળે છે. એમાં કલાકાર્દુ વધુ ત્રેવડવાળું બન્યું છે. ૧૯૩૩માં તેઓ ‘સોનપરી અને બાળનાટકો’ આપે છે તેમાં પણ સાહિત્યિકતાનો સ્તર ઊંચો ગયેલો જણાય છે. એ જ દસકામાં ઝવેરચંદ મેઘાણી ‘વંઠેલાં અને બીજી નાટિકાઓ’ આપે છે તથા ભાસ્કર વોરા ૧૯૪૦માં ‘રાખનાં રમકડાં’ લઈને આવે છે. ચં. ચી. મહેતા પણ ૧૯૩૩માં ‘અખો, વરવહુ અને બીજાં નાટકો’ તથા ૧૯૩૭માં ‘પ્રેમનું મોતી અને બીજાં નાટકો’ આપે છે. તેમણે ‘ધારાસભા’, ‘દેડકાંની પાંચ શેરી’ જેવી નાટ્યરચનાઓ દ્વારા સારી એવી અભિનયક્ષમતાનો પુરાવો પૂરો પાડ્યો.

તો જ્યંતિ દલાલ જેવા શહેરી મિજાજ ધરાવતા સર્જકે ‘પ્રવેશ’, ‘જવનિકા’, ‘પ્રવેશ બીજો’ (૧૯૫૦), ‘ત્રીજો પ્રવેશ’ (૧૯૫૫), ‘ચોથો પ્રવેશ’ (૧૯૫૭)માં સભ્ય એવી નગરસંસ્કૃતિને સફળતાથી નાટ્યરૂપ આપ્યું છે. તો ચુનીલાલ મડિયાએ ‘દીકરીના મા’, ‘રામલો રોબિનહુડ’, ‘વરવહુ અમે’ દ્વારા સફળ એકાંકીસર્જકનું સ્થાન સિદ્ધ કર્યું. પુષ્કર ચંદરવાકર દ્વારા ‘પિયરનો પડોશી’ જેવું ભજવણીમૂલક એકાંકી મળે છે તો શિવકુમાર જોશી ‘પાંખ વિનાનાં પારેવાં’ સંગ્રહ આપે છે જેમાં નાટ્યકલાનો સંતોષપ્રદ અનુભવ થાય છે. ગુલાબદાસ બ્રોકરે પણ ‘મા અને દીકરી’ જેવું એકાંકી આપેલું છે. ત્યાર પછી તો પ્રબોધ જોશી, નંદકુમાર પાઠક, પ્રાગજી ડોસા, જશવંત ઠાકર, વજુભાઈ ટાંક, દામુ સાંગાણી, અનન્ત આચાર્ય, મધુકર રાંદેરિયા, રવીન્દ્ર ઠાકોર, બકુલ ત્રિપાઠી, હસિત બુચ, સુરેશ ગાંધી, જ્યોતિ વૈદ્ય, જયભિખ્મુ વગેરેએ એકાંકીઓ સફળતાપૂર્વક આપ્યાં છે.

પરન્તુ ૧૯૫૫ પછી ગુજરાતી એકાંકી નવો અવતાર ધારણ કરે છે. એમાં તત્કાલીન સામાજિક-રાજકીય-શૈક્ષણિક સ્થિતિ-પરિસ્થિતિના આડકતરા ઇશારા મળે છે.

આ સર્જકોમાં મધુ રાય, લાભશંકર ઠાકર, આદિલ મન્સૂરી, સુભાષ શાહ, હસમુખ બારાડી, ચિનુ મોદી, ઇન્દુ પુવાર, શ્રીકાન્ત શાહ, રમેશ શાહ, વિભૂત શાહ, રઘુવીર ચૌધરી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, મહેશ દવે, મુકુંદ પરીખ વગેરે આ નાટ્યપ્રકારમાં સારું પ્રદાન કરે છે. જોકે ગઈ સદીના છેલ્લા દાયકામાં આવતાં વળી પાછું એકાંકીનું ચક્ર ઘટના-પ્રધાનતા તરફ પાછું ફરે છે. આમાં વર્ષા અડાલજા, સતીશ વ્યાસ, પરેશ નાયક, વિનોદ અધ્વર્યુ, દલિતચેતનાને કેન્દ્રમાં રાખી દલપત ચૌહાણ, મોહન પરમાર આદિએ પણ સારો ફાળો આપ્યો છે. તો ત્યાર પછીના ગાળામાં પ્રવીણ પંડ્યા, સૌમ્ય જોશી, રવીન્દ્ર પારેખ, સોનલ વૈદ્ય, સરૂપ ધ્રુવ, દેવાંગી જોશી વગેરે પણ નાટ્યક્ષમતાયુક્ત ઘટનાપ્રધાન એકાંકીઓ આપી આ સ્વરૂપને આગળ વધારતાં રહ્યાં છે. આ એકાંકીઓ ક્યારેક આંગિકમૂપ્રધાન તો ક્યારેક વળી વાચિકમૂપ્રધાન પણ હોય છે.

આ રીતે ગુજરાતી એકાંકીનો ઇતિહાસ પ્રગતિશીલ રહ્યો છે. આમાં શાળામહાશાળાઓમાં તથા રસોત્સવો, વાર્ષિક કાર્યક્રમોનો પણ સારો એવો ફાળો રહ્યો છે. તો સાથેસાથે આકાશવાણી અને દૂરદર્શનને પણ આ નાટ્યસ્વરૂપને સારી રીતે પોષી જાણ્યું છે.

ક્યાં મળીશું ? | નવિન રાવળ

નગરપથના પહ્લણાયા
વળાંકે
જન્મજન્માંતર પૂર્વેની
પ્રેયસીનાં મનોરમ દર્શન થયાં.
ઘીરે ઘીરે વરસતી
વર્ષામાં
જાણે ભીંજાતા હોઈએ એમ
પરસ્પર પ્રેમમાં ભીંજાઈ બોલ્યા
હવે
ક્યાં મળીશું ?
જરૂર મળીશું...
પેરિસ ન્યૂયોર્ક
કંપાલા ટોકિયો
કે

વિશ્વના કોઈ પણ નગરપથના
પહ્લણાયા વળાંકે
આપણે જરૂર મળીશું.
આંખ ઊઘડતાં જોયું
તો
અમારાં સ્વપ્નહરણાં દૂર દૂર દોડી જતાં હતાં.

છેવટે | ધીરેન્દ્ર મહેતા

છેવટે સમાયા નહિ મારી ભીતર એ બધા...
કરે કેવી ધમાચકડી ને કેટલા ધમપછાડા
તો ઘડીક ઊતરચડ ને ચડસાચડસી
મયે શોરબકોર ને કૂદકૂદ...
આવી જાય બથ્થંબથ્થા...
મારાં આંખ-નાક-હોઠમાંથી
કર્યા કરે આવનજાવન...
રગેરગમાં એમની રસ્સાખેંચ...
અરે, ચહેરાના સળેસળમાં આળોટે...
દરેકને હું ઓળખું વરસોથી;
કેવાં રૂડાં નામ પણ દીધાં મેં એમને —
આ 'રોષ' અને આ 'તોષ',
આ 'કરુણા',
આ 'ધર્મડ' અને...
મારામાં જ જન્મ્યાં ને મેં જ ઉછેરી
મોટાં કીધાં...
છેવટ વેઠાઈ નહિ કશ્મકશ આ બધી તે
પ્રતિમા ઘડીને
દેવ-દૈત્યની ઓળખ આપી સ્થાપ્યાં;
બોલણાય દીધી, નામરૂપે શણગાર્યાં
(જેવું જે જે ઊકલ્યું મારા મનમાં)
લોકે પણ આવી પૂજ્યાં !

પંખી | ભરત ત્રિવેદી

એક પંખી
વૃક્ષની ડાળથી ખરી પડ્યું
કશાં સ્વપ્ન જોતું !
વૃક્ષ ડાળ ઝુકાવી ઝુકાવી
તે પંખીને ઉપર લાવવા મથે, ને
થાકી જાય
આખી બપોર બિચારું વિચાર્યાં કરે કે
પર્ણા હોય તો પાછું ફરે વસંત આવતાં, પણ
પંખી ફરી આવે એવી ઋતુ ક્યારે આવશે ?

પ્રાર્થ... | મુકુન્દ પરીખ

આંગણ
ઊગ્યાં વૃક્ષ !
તમારા બીજરોપણથી
ઓળખું છું તમને
તમે ઊગ્યાં
પર્ણ ફૂટ્યાં
શાખાઓનો દોરદમામ
ઘટાદાર
ઘેઘૂર
પ્રભાતે તવ દર્શન
આહ્લાદક !
માખણ મિસરી આપણે
સાવ સમીપના સ્વજન !
ને તોય ભાઈ
આપણો નશ્વરદેહ...
આજ નહિ તો કાલ
મુજ અસ્તિત્વ નહિ હોય
ત્યારે પણ
તમારા પર્ણ-ફૂટ અણસાર
પક્ષીઓના કલરવ
પવનની સંતાકૂકડી
મર્મર, ધ્વનિ ને લય
બાલસૂર્યના કિરણો સ્નાન
હે વૃક્ષઋષિ
તવ દર્શન કાજ
નિત્ય પ્રભાતે કરીશ પ્રાર્થ...

ચાર ગઝલ | હેમંત ધોરડા

૧

એ તો સૌરભ એની લાખેણી નહીં વેચે કદી,
લોક તો મુઠ્ઠી હવાની પણ સજાવે હાટડી.
જે ડગર એ ડગ ધરે આકાશગંગા થાય છે,
બહુ મથે શણગારવા સહુ પોતપોતાની ગલી.
આપણાં સ્મરણોય રાતે કાળાંધબ થઈ જાય છે,
એનાં તો પ્રતિબિમ્બ સઘળાં સાચવે છે આરસી.
કોઈની પણ વાતમાં ક્યાં કોઈને પણ રસ પડે,
સહુને મન છે એક એની સાથ કરીએ ગોઠડી.
લોકનું બોલ્યું બધું ચૂનાનાં પડ વરસાદમાં,
બોલ એના જેમ સોનામાં ચમક પીળાશની.

૨

હોઉં કાળો જ હું જાણે કે વધારાનો હોઉં,
એની રાતોમાં ન હું ચાંદ ન તારાનો હોઉં.
એ જ વાછંટ ને એ છોળ ને છાલક પણ એ,
દૂર રાખે મને જાણે કે હું ગારાનો હોઉં.
એમ દઈ દે છે મને હાથમાં એ ખાલી છીપ,
મોતી હો એનું ને હું જાણે કિનારાનો હોઉં.
ઊડવા દે ન લીલુંછમ મને એ ચોગરદમ,
એમ બાંધે મને જાણે કે હું ભારાનો હોઉં.
મારે પણ ત્યાં જ જવું છે જવું છે જ્યાં એને,
એમ છોડ્યો છે મને જાણે ઉતારાનો હોઉં.

૩

રોકાવું હો તો અટકું છું સાથે હું પછી જાઉં,
વહેવું હો તમારે તો હું હમણાં જ વહી જાઉં.
સોનાની છું લગડી જો ન મળવું હો તમારે,
મળવું હો તમારે તો હું રસ્તામાં મળી જાઉં.
પહેલું તો ટમકવાનું તમારે એ શરત છે,

પહેલાં તમે ટમકો પછી હું સામું ઝગી જાઉં.
 પ્રતિબિમ્બ તો લીલાશનાં આંખોમાં લહેરાય,
 થોડું તમે ઊગો તો જરી હુંય ઊગી જાઉં.
 પડઘાઉં ઝીણું ઝીણું જો ઝીણું તમે બોલો,
 જો ચૂપ રહો તો ચુપકીદીનો પડઘો થઈ જાઉં.

૪

સહુ પાન સ્થિર થઈ ગયાં ને લહર બધીય શમી ગઈ,
 જે પવન હતો તે વહી ગયો જે હવા હતી એ રહી ગઈ.*
 ન અવર અશે ન જવર કશે ન ચહલ અરુ ન પહલ પરુ,
 અડી પળ તને તે વહી ગઈ ન અડી તને તે થીજી ગઈ.
 એ જે તારી સાથ સમય વીત્યો એ તો મારો જાદુઈ ગાલીચો,
 સહુ રંગ મ્હેકી ઊઠ્યા અને બધી ભાત એની ઝગી ગઈ.
 તું નયનમાં મારા રમ્યા કરે તું ઉઘાડબંધ થયા કરે,
 કદી રાત મારી વધી ગઈ કદી રાત મારી ઘટી ગઈ.
 તું શિયાળુ રાતમાં કામળી તું શિયાળુ રાતમાં તાપણી,
 કદી યાદ તારી વીટી લીધી કદી કેસરી એ થઈ ગઈ.

* જવાહર બક્ષીની ગઝલપંક્તિ

પરવા નથી ! | જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ

જિંદગી ચાલી'તી એ રસ્તા નથી;
 આજ મારી પાસ મારી મા નથી.
 આગમાં ઘરવખરી શૈ ગઈ ખાખ તોય;
 આ હવાને સ્હેજ પણ પરવા નથી !
 કેમ આજે ચોતરફ અંધાર છે ?
 જ્યોતના પણ કેમ ક્યાંય તડકા નથી ?
 ચાલ પાછા ગામ જઈએ આપણે,
 આપણા વિશે હવે અફવા નથી.
 ભીંતને એકલતા કોરી ખાય છે;
 ગોઠવો, ઘરમાં કશે ફોટા નથી ?

શું થશે લાચાર ઘરડા બાપનું,
બાપ માટે જે ઘરે જગ્યા નથી !
પાનખર એણે વળાવી છે ઘણી;
ઝાડ પર કેમ કંકુના થાપા નથી ?
એ વતન, એ ઘર અને એ બાળપણ;
યાદ આજે એક પણ કિસ્સા નથી !

પાંચમી દીવાલ | રીના માણેક

બારણા પરના
દરેક ટકોરે
ધડકવા લાગે છે હૃદય
ભરડો લે છે
કોઈ અજાણ્યો ભય
વધુ
ઘેરી થાય છે
એકલતા...
થાય છે —
જાણે ક્યાંક
ચણાતી જાય છે
ઈંટ પર ઈંટ...
ન કોઈ દરવાજો
ન ટકોરા
ને તોય
પ્રતીક્ષા -
કોઈ આવે
અને
તોડી નાખે
આ પાંચમી દીવાલ.

ધીરે ધીરે | પ્રફુલ્લ રાવલ

ધીરેધીરે ઊઘડતા પક્ષીઓના કલરવ વચ્ચે
હું ઉકેલવા મથું છું રેલાતા સૂર.
કશું ન સમજાતું, ન દેખાતું, ન કળાતું
છતાંય કર્ણમંજુલ સ્વર આકર્ષે છે મને.
ઘોષા, તું હોત તો કશી મથામણ ન હોત,
ન કાન દઈ સાંભળ્યા કરત,
ન આંખ ફાડી શોધ્યા કરત,
ન બાવરો બની ફર્યા કરત,
માની લેત તું જ રેલાઈ રહી છું.
પણ એવું નથી
એટલે તો મૂઝાતાં મૂઝાતાં મારે
જોવાનું ને રોવાનું,
તલસવાનું તે તરસવાનું,
ખરવાનું કે ખોરવાવાનું.
ક્યારે હસી ઊઠશે મારી આંખ...?
ક્યારે અંધ દિશાને મળશે તેજતણખો ?
થાય છે તને જોઈ તો શકીશ ને આ ભવમાં ઘોષા ?
કે પછી હીબક્યા કરવું પડશે તારી ઝંખનામાં
ક્યારેક થાય છે શિવજીને બીલીપત્ર ચડાવું
ઠાકોરજીને રાજભોગ ધરાવું.
સોળ સાકરિયા સોમવાર કટું
ચોસઠ જોગણીઓને આરાધું
માતાનો માંડવો તેડું, પાટ પૂડું.
એમ કરતાંય જો તું પાછી ફરે તો...!
અરે, જો તું પાછી ફરે તો...
આંખ મીચી અન્નનો બલિ પણ ચડાવું.
પણ અત્યારે તો કલરવ વચ્ચે ભીંસાયો છું.

સોહમ્ ફ્લેટ્સના ત્રીજા માળની બાલ્કનીમાં રુચિ બેઠી છે. રોડ, રસ્તા, મકાનો, વાહનો, વૃક્ષો બધું દષ્ટિમાં ભરાય છે અને ઓઝલ થઈ જાય છે. આકાશ સાવ શુષ્ક, સૂનું સૂનું. સૂનકારનાં પડળ ખૂલી રહ્યાં છે. બધું એની મેળે, કશાય પડકારા વિના પતી ગયું. જેમ જેમ ઘડીઓ, પ્રહરો અને દિવસો વીતવા લાગ્યાં તેમ તેમ બધી જ અકબંધ વાતો સ્વયં ખડી થતી ગઈ. હવે ? પંદર દિવસ હોસ્પિટલમાં અને મહિનો ઘરે, એક એક દિવસ આશાના તંતુઓ લઈને ઊગતો. સાંજે આશાના તંતુઓ છિન્નભિન્ન થઈ જતાં, માત્ર નિરાશા સિવાય કશું હાથવગું થતું નહિ. મંદારની ઓફિસના કર્મચારીઓ રોજ આવતા. મંદારનાં ભાઈ-ભાભીઓ, વિધવા મા અને રુચિનાં પિયરિયાં મંદાર પર ઝળૂંબી રહેતાં. કશું જ પ્રિણામ આવતું નહોતું. રુચિએ એક દિવસે બધાંને કહી દીધું : 'તમે બધાં કામઘંઘા છોડીને ક્યાં સુધી હેરાન થશો. મારું દુઃખ મારી પાસે...' પણ એમ કોઈ જાય. મંદારની મમ્મીએ રુચિને જરા ઊધડી લેવા જેવું કર્યું : 'તું શું સમજે છે તારા મનમાં, એમ ન માનતી કે એ તારો પતિ છે એટલે તને જ દુઃખ થતું હશે. હું એની મા છું. મંદાર મારો વહાલો દીકરો છે. એ ભાનમાં આવે તેની હું પળે પળે રાહ જોઈ રહી છું...' રુચિ પહેલાં તો સાસુનો આ અણધાર્યો ઠપકો સાંભળીને નારાજ થઈ ગઈ. પરંતુ એની બેબી કોઈ કારણસર રડતી રડતી આવીને એના ખોળામાં ભરાણી ત્યારે માનું હેત શું છે તેની એને ખબર પડી. મંદારની શાખ એવી હતી કે કોઈ એને આ હાલતમાં મૂકીને જવા તૈયાર નહોતું.

મંદાર જ્યારથી કોમમાં જતો રહ્યો ત્યારથી રુચિ હરતું-ફરતું મડદું બની ગઈ હતી. કશાય ભાવ-સંચલનો વિના અકારણ હરફર. જ્યાં બેસે ત્યાં બેસી રહે. મા એની પાછળ ને પાછળ. રુચિને એકલી મૂકવાનું સાહસ એમનાથી થઈ શકે તેમ નહોતું. ઘેર લાવ્યા પછી એક માસ જેટલો સમય પસાર થઈ ગયો હતો. છતાં મંદારની સ્થિતિમાં હશે ફેર પડ્યો નહોતો. બસ એ જ સ્થિતપ્રજ્ઞ અવસ્થા. સહેજે ઊંહકારો નહિ, મડદાની જેમ જ... સવાર પડે ને રુચિ ઉમંગભેર મંદારની પથારી પાસે દોડી જતી. રખે ને મંદાર એકાએક પથારીમાં બેઠો થઈ 'રુચિ' એવો ટહુકો પાડી બેસે તો... મંદાર ઓફિસે જાય ત્યાં સુધી એની દરેક ચીજની તકેદારી રાખતી રુચિને અત્યારેય ક્યાં જંપ હતો. મંદારની સારસંભાળમાં એની ચાંપતી નજર હતી. પથારીની ચાદર બદલવાથી માંડીને મંદારની પ્રત્યેક તકેદારીમાં એ ઓતપ્રોત. ઇન્જેક્શનોને કારણે હાથ પર પડેલાં ચકામાં રુચિને રડવા માટે મજબૂર કરતાં. પણ એ રડી શકતી નહોતી... અંતર સદાય રડતું રહેતું. બાલ્કનીમાં બેસવાનો રોજનો નિત્યક્રમ. અકારણ જોવાનું. કશું જ પ્રયોજન નહિ. બાને

બેબી પજવે ત્યારે બેબી સામે આંખો કાઢી ચૂપ કરી દેતી. બીજી કોઈ પ્રતિક્રિયા નહિ. બાલકનીમાં બેઠી બેઠી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી દૂર દૂર એ જોઈ રહી છે. અપલક દષ્ટિ. એની દષ્ટિમાંથી તીરની જેમ કશુંક છૂટી રહ્યું છે. એ તીર કયા નિશાનને તાકશે તે નક્કી નથી. રુચિની પાછળ મા ઊભી છે. થોડો અણસાર વરતાતાં પાછળ ડોકું કરીને જોઈ લીધું. પાછી મૂળ સ્થિતિ. મા ધીરેથી બોલી,

‘બેટા રુચિ, ક્યાં સુધી બેસી રહીશ ? ચાલ અંદર...’ એના માથા પર માનો ફરતો હાથ થોડી શાતા આપી ગયો. એકાએક એક જ ઝાટકે માનો હાથ આઘો ઠેલીને એ ઝડપભેર ઊભી થઈ. ને સડસડાટ કરતી મંદારની પથારી સામે ઢીંચણ વચ્ચે માથું નાખીને બેસી પડી. મા પણ બેઠી. રુચિ જાણે નાનું બાળક હોય તેમ માએ આખેઆખી એને સોડમાં લઈ લીધી. રુચિએ માથું ઊંચું કર્યું. આંખોમાંથી દઢડી પડેલાં આંસુની ધારે માના અંતરને ચીરી નાખ્યું. જાણે કે રોળી નાખ્યું. રુચિએ હળવે રહીને માની છાતીમાં મોં છુપાવી દીધું.

જે દિવસે મંદારને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરેલો તે દિવસે એના રૂમ આગળ ભારે ભીડ જામી હતી. રુચિને ભારે આશ્ચર્ય થયેલું. મંદારની એની કંપનીમાં આટલીબધા ચાહના છે તે એને પ્રથમ વાર ખબર પડી. કાંઈ સમજમાં આવતું નહોતું. અચાનક બધું બની ગયું. ક્યાં ખબર હતી કે મંદારને અકસ્માત નડશે, ને એ એકાએક આમ કોમામાં જતો રહેશે. મંદારને અકસ્માત નડ્યો તે સમાચારથી જ રુચિ બેભાન જેવી બની ગઈ હતી. હોસ્પિટલમાં મંદારને ઓપરેશન થિયેટરમાં લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે એ અનરાધાર રડી પડી હતી. મંદારને હાથે ફેંક્યર થયેલું. માથામાં ઈજા થવાને કારણે મંદાર બેભાન બની ગયો હતો. રૂમની બહાર રુચિને સાચવીને એનાં પિયરિયાં બેઠાં હતાં. તો મંદારની મા, ભાઈ-ભાભીઓ અને બહેનો બધાં જ ઓપરેશન-થિયેટરમાંથી મંદારને ક્યારે બહાર લાવવામાં આવે તેની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. વાતાવરણ શોકમય બની ગયું હતું.

બેત્રણ કલાક પછી ઓપરેશન થિયેટરમાંથી ડોક્ટરો બહાર આવ્યા ત્યારે જાણવા મળ્યું કે મંદાર કોમામાં જતો રહ્યો છે. તે કોમામાંથી બહાર આવતા ઘણો સમય લાગશે. સંભવ છે કે... ડોક્ટરની વાત સાંભળીને જ રુચિની છાતી બેસી ગઈ જાણે. એણે માના ખોળામાં માથું પછાડ્યું. માંડ માંડ એને કાબૂમાં રાખવામાં આવી. બે દિવસ પછી મંદારને સ્પેશિયલ રૂમ આપવામાં આવ્યો. વીઆઈપી ટ્રીટમેન્ટ. એની ઓફિસનો સ્ટાફ, મિત્રો, કંપનીના ડાયરેક્ટરો, એજન્ટો, સગાંસંબંધીઓ વગેરેની ચહલપહલ હોસ્પિટલમાં વધી પડી હતી. એક મોટી કંપનીનો ચીફ મેનેજર આ રીતે એકાએક કોમામાં જતો રહે તેનું સહુને દુઃખ હતું. મંદારની આ સ્થિતિ રુચિથી જોઈ જતી નહોતી. બસ એ તો એક જ રટણ લઈને બેઠી હતી... ‘મારા મંદારને સાજો કરો. મારે એની સાથે વાતો કરવી

છે.' જોનારનું હૈયું ભરાઈ જતું. કોલેજના સમયની બહેનપણીઓ દરરોજ આવતી.. રુચિને સમજાવતી. પણ રુચિ માત્ર પથારીમાં પડેલા મંદાર સામે એકીટસે તાકી રહેતી અને પછી બહેનપણીઓ સામે જોઈને બોલી પડતી : 'તમે કહોને એ ક્યારે ભાનમાં આવશએ ?'

સંતાનમાં માત્ર એક બેબી. લગ્ન કર્યે બે વરસ જેટલો સમય વીતી ગયો. એક વાર હનીમૂન માટે મનાલી ગયેલાં એટલું જ માપ. મંદારને કંપનીના કામમાંથી ફરસદ જ ક્યાં મળતી હતી ? હરવા-ફરવાનું બધું જ બાકી હતું. મંદાર કહેતો : 'તને દુનિયાના બધા દેશોના પ્રવાસે લઈ જવી છે.' પણ... આ અચાનક આપત્તિ આવી પડી... રુચિએ કોમા બાબતે ઘણું સાંભળ્યું હતું. કોમામાં ગયેલા માણસોને સાજા થવામાં ઘણી વાર થાય છે. કોઈક વાર તો આખો જન્મારોય નીકળી જાય. આવું થાય તો ? તો મારું શું થશે ? કદાચ અકસ્માતમાં એકાદ અંગને કાંઈ નુકસાન થાય તો એનો કાંઈ વાંધો નહિ. માણસ જીવે તો ખરો. પથારીમાં પડ્યો પડ્યો વાતો તો કરી શકે, પણ આ તો કોમા. કશી જ સૂધબૂધ નહિ. કોઈની સાથે વાતચીત ન કરી શકે. હલનચલન નહિ. માત્ર એની સામે જોઈને બેસી રહેવાનું. રુચિ ભારે નાસીપાસ થઈ ગઈ. મંદાર કશું બોલી ન શકે... તો હું કઈ રીતે જીવી શકું ? - છતાં ડોક્ટરના એક આશ્વાસનથી એ થોડી નર્ચિત થઈ હતી. ડોક્ટરે કહ્યું હતું કે દસ-પંદર દિવસ હોસ્પિટલમાં એમની અમે એવી ટ્રીટમેન્ટ કરીશું કે એ કોમામાંથી બહાર નીકળી જશે. પંદર દિવસ થયા, ને ડોક્ટરે બંધાવેલી આશા ફળી નહિ. પંદર દિવસ પછી મુંબઈથી આવેલા મંદારના ભાઈઓએ કહી દીધું : 'મારા ભાઈને આમ હોસ્પિટલમાં સડવા દેવો નથી. ઘેર એની સારવાર કરીશું.' ઘેર લાવ્યા. એક સ્પેશિયલ ડોક્ટર રાખેલો. દિવસમાં એક વાર તપાસ માટે આવી જતો. સલાહ-સૂચનો આપતો. જરૂર પડ્યે ઈજેક્શન પણ આપે. ક્યારેક નવી દવા પણ લખી દે. રુચિ થાકે તેવી ક્યાં હતી ? ડોક્ટર જે કહે તે ખડેપગે કરવા તૈયાર... મંદારને બોલતો કરવો હતો. બસ, પોતાની સાથે એ થોડી વાતો કરે... પછી ભલે ને આખો જન્મારો મારી સામે કશું જ ન બોલે... ઘરમાં હરેફરે... હું એની સેવા કરનારી બેઠી છું.

ઘેર આવ્યા પછીય મહિનો વીતી ગયો. એક દિવસ એવો નહિ ગયો હોય કે કોઈ એની ખબર જોવા નહિ આવ્યું હોય. દરેક જણ મંદારનાં વખાણ કરતું. રુચિને મંદારનાં વખાણ ગમતાં. આમેય મંદારે એને સુખ આપવામાં ક્યાં કશું બાકી રાખ્યું હતું. આખો વૈભવ એના ચરણોમાં ધરી દીધો હતો. મોટી કંપનીનો એ ચીફ મેનેજર... એને શી ખોટ હોય ? રુચિ આનંદમાં જીવી રહી હતી. કલ્પનાય નહોતી કે આનું દુઃખ આવી પડશે. દુઃખનું ઓસડ દહાડા... પણ મંદારના અબોલાએ એને પરેશાન કરી મૂકી હતી. ઘણી એવી પળો એની સામે ખડી થતી કે એ પળોના જવાબ ફક્ત મંદાર પાસે હતા. હવે કેમ કરીને મંદાર એના ખુલાસા કરે ? ગૂંચળું વળીને પડેલા અનેક સવાલોનો

સળવળાટ એને પીડા આપી રહ્યો હતો. એમાં બળતામાં ઘી હોમ્યું મંદારની ઓફિસના પટાવાળાએ. મંદારની ચેમ્બરનો એ ખાસ પટાવાળો હતો. હોસ્પિટલમાં બેત્રણ વાર આવી ગયેલો. ઘેર તો એ પ્રથમ વખત આવતો હતો. ભારે બોલકો. એ તો આવીને તરત જ મંદારની પથારી સાફ કરવા લાગ્યો. મંદારનાં કપડાં બદલી નાખ્યાં. ને પછી મંદારના ઢેહ સામે જોઈને આંસુ સારવા લાગ્યો. રડતા રડતા એ બોલ્યો :

‘મંદારસાહેબ, સારે જ દેવ હતા દેવ.’

રુચિને મંદારનાં વખાણ ગમતાં. પણ પટાવાળાની નાભિમાંથી પ્રગટેલી વાણીથી એને વધારે સારું લાગ્યું. એ તો પટાવાળાની સામે ખુરશીમાં બેઠી. પટાવાળાને કહેવા લાગી.

‘શું કરું ભાઈ ! એમના બેઠા થવાની રાહ જોઈ રહી છું. તમને શું લાગે છે; એ બેઠા થશે ?’

‘હા, હા, મેડમ. કેમ નહિ, જરૂર બેઠા થશે. એમણે ક્યાં કોઈનું કશું બગાડ્યું છે ! કડક ખરા, પણ દિલવાળા મારા સાહેબ...’

‘ખરેખર...’

‘મંદારસાહેબ તો ભારે રુઆબવાળા...’ કહીને એણે એક દષ્ટિ મંદારના ઢેહ સામે નાખી. મંદાર તો જાણે ચિરનિદ્રામાં પોઢ્યો હોય તેમ પડેલો. પટાવાળાએ નિસાસો નાખ્યો. પછી એ તો હીબકે ચડ્યો. રુચિ એનાં હીબકાં જીરવી ન શકી. એય રડવા લાગી. ઘરનાં બધાં એકઠાં થઈ ગયાં. બધાંની આંખમાં આંસુ તગતગ્યાં. આખું ઘર હીબકે ચઢ્યું. રડતાં રડતાં માએ રુચિને પરાણે શાંત પાડી. પટાવાળો આંસુ લૂછીને મંદારના પગની પાની પર હાથ ઘસવા લાગ્યો. વાતાવરણ શાંત થયું એટલે સહુ સહુના રૂમમાં ચાલ્યા ગયા. પટાવાળો મંદારનાં હજી વધારે વખાણ કરે તેવું રુચિ ઈચ્છતી હતી. એણે ધીરેથી કહ્યું,

‘તમારી ઓફિસમાં સાહેબનું બહુ માન હતું, નહિ !’

‘અરે, સાહેબ તો ખરા અર્થમાં સાહેબ જ હતા. અમારા જેવા ઓછા પગારવાળાને એ ખૂબ મદદ કરતા.’

‘હું...!’

‘હા. અરે, એક વખતે મંદારસાહેબ અને અમારી મીનાક્ષીદીદી બેંગલોર કંપનીના કામે ગયેલાં ત્યારે ઓફિસસ્ટાફ માટે એટલી બધી ભેટ-સોગાદો લાવેલાં કે અમે તો જોતાં જ રહી ગયેલાં.’

‘શું વાત કરો છો તમે ?’

‘હા.’ કહીને પટાવાળો રડવા જેવું થોડું હસ્યો. ચા-પાણી પીને એ તો ગયો. પણ રુચિને ગડમથલમાં નાખતો ગયો. રુચિને યાદ આવ્યું. બેંગલોર મંદારને જવાનું થયું ત્યારે

તો એણે તો એમ કહ્યું હતું કે હું અને બે-ત્રણ ઓફિસરો કંપનીના કામે બેંગલોર જવાના છીએ. ચાર-પાંચ દિવસ તો સહેજે લાગશે. તું ચિંતા કરતી નહિ.' એ બેંગલોર ગયો, ત્યાં ગયા પછી એણે સામેથી એક વાર ફોન પણ ન કર્યો. મને એમ કે કંપનીના કામમાં અટવાયેલો હશે. હું ફોન કરું તો 'હા' અને 'ના' સિવાય કોઈ જવાબ નહિ. કેમ ? મંદાર ખોટું કેમ બોલ્યો ?

રુચિને એન ન પડ્યું. એણે મંદાર સામું જોયું. એ તો ચહેરા પર અનેક રહસ્યો ગોપવીને પડ્યો હતો. રુચિનું અંતર ચરચટ ચિરાઈ ગયું. એ બાલ્કનીમાં આવીને બેઠી. અકારણ મન મૂઝાવા લાગ્યું. દષ્ટિમાંથી તીરવેગે કશુંક છૂટ્યું. ને રોડ, રસ્તા, મકાનો, વાહનો, વૃક્ષો કે કશું એને દેખાયું નહિ. ગૂંચળું વળીને પડેલા સવાલોનો સળવળાટ વધી પડ્યો. એ ગૂંચળું જેમ જેમ ઉકેલવા મથી તેમ તેમ વધારે ને વધારે ગૂંચવાતી ગઈ. તે દિવસે મનહરલાલ ચોકસી એકાએક ઘરે આવી ચડેલા તે યાદ આવ્યું. પોતે રસોડામાં હતી, ને મંદાર મનહરલાલ સાથે ગુસપુસ કરે. પોતે ચા-નાસ્તો લઈને આવી ત્યારે બંને બિલકુલ મૂંગામંતર. પોતે રસોડામાં ગઈ કે તરત જ બંને વચ્ચે વાતો ચાલુ. કાંઈ કામ નહોતું તોય પોતે બંનેની પાસે થઈને બેડરૂમમાં જવા નીકળી, ત્યાં મનહરલાલ સાથે લાવેલી બેગમાં મંદારને કશુંક બતાવી રહ્યા હતા. મને જોઈને બેગ ફટાફટ બંધ કરીને મનહરલાલ ઊભા થતાં બોલ્યા :

'ચાલો ત્યારે, હું નીકળું છું.'

'હા, આવજો. કોઈક વાર ઓફિસે આવો.'

'જરૂર, જરૂર...'

મનહરલાલ હસતા હસતા ગયા. કશું કારણ નહોતું તોય મંદાર ફફડતો મારી પાસે આવીને બેઠો.

મેં કહ્યું :

'મનહરલાલ કેમ આવ્યા હતા ?'

'મને મળવા. કાંઈ કામ નહોતું...'

'તો એ તને બેગમાં શું બતાવતા હતા ?'

'એ તો નવી ફેશનના દાગીના. કોઈ વાર તારા માટે લેવા હોય તો...'

મંદારની વાત સાંભળી પોતે ખુશખુશાલ. મંદાર ઊભરાઈ આવેલું એ વખતે... પણ અત્યારે ? તે વખતે મંદાર વાત કરતાં કરતાં ગલ્લાં-તલ્લાં કરતો હતો એ ચિત્ર દેખાયું. રુચિ નાસીપાસ થઈ ગઈ.

રોડ પર વાહનોની હારમાળા નવી જ, નવા મોડલની કારો લાઈનસર... તે દિવસે ઓફિસની આવી જ મોંઘીદાટ કારમાં મંદાર ઘરે આવેલો. તે વખતે રુચિને સારું લાગેલું. એ દિવસે રુચિ બહાર જવાની હતી દસ વાગ્યે. મંદાર ઓફિસે ગયેલો. રુચિને ફોન

પર ફોન કરે... ‘તારા પપ્પા બીમાર છે, ને હજી તું ઘરમાં છે ? કેમ જલદી જતી નથી ?’ રુચિએ કહ્યું : ‘નીકળું છું.’ ત્યાં રુચિના મામા આવી ચડ્યા. એમના માટે જમવાનું બનાવવું પડ્યું. બહાર જવાનું મોડું થયું. બંને વિફ્ટ ઊતરીને નીચે ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર પર પહોંચ્યા ત્યાં કમ્પાઉન્ડમાં મંદાર કાર પાર્ક કરીને આ બાજુ આવતો જણાયો. સાથે એની સેક્રેટરી મીનાક્ષી પણ હતી. એણે નવી ફેશનનો નવોનકોર ટ્રેસ પહેરેલો જે તડકામાં ઝગાઝળ થતો હતો. રુચિ તરફ બંનેમાંથી કોઈનું ધ્યાન જ નહોતું. બંને પોતાની મસ્તીમાં વિફ્ટ તરફ આવતાં હતાં. જોડાજોડ, બિલકુલ નજીક ચાલતી મીનાક્ષી ખિલખિલાટ.. એ વિફ્ટ તરફ, રુચિ અને મામા વિફ્ટમાંથી ઊતરીને ફ્લેટના દરવાજા તરફ જતાં સામસામે ભટકાઈ ગયાં. પહેલાં તો બંનેને જોઈને મંદાર ભડક્યો. પણ તરત જ સ્વસ્થ થઈ, મામાને પગે લાગ્યો. મામા સાથે વાત કરતાં કરતાં કશુંક અજુગતું બની ગયું હોય તેવો ભાવ એના ચહેરા પર વરતાતો હતો. રુચિ સામે નજર માંડી શકતો નહોતો. રુચિ તો ભોળાભાવે હસીને બોલી પડી.

‘કેમ એકાએક !’

‘એક કંપની સાથે કરાર કરવા જવાનું છે. પેપર ઘરમાં ભૂલી ગયો છું. હું લેતો આવું...’

પછી મીનાક્ષી સામે ફરીને કહે : ‘તમે રુચિ સાથે વાતો કરો. હું પેપર લઈને હાલ આવું છું.’ એ વિફ્ટમાં ગયો. ને મીનાક્ષી રુચિના હાથ પકડીને લટૂકડા કરવા લાગી. રુચિએ પૂછ્યું;

‘તમે મંદાર સાથે કેમ ન ગયાં ?’

‘આમેય તમે ઘેર ન હોત ત્યારે હું નીચે જ ઊભી રહું છું, સાહેબ આવે ત્યાં સુધી...’

‘આ મંદારેય સાવ કઠોર હૃદયનો છે. તમને ઘેર લઈ જતાં શું ખાટુંમોળું થઈ જવાનું હતું !’

‘સાહેબ અમુક બાબતોમાં બિલકુલ શિસ્તપાલન કરે છે. હું પરાણે એમની સાથે તમારે ઘેર આવવા ધારું તોય એ ના પાડી દે તેવા છે. એમને તો ઘર અને કંપની... જાણે બીજા કશાયમાં રસ જ નથી.’

તે દિવસે રુચિની છાતી ગર્વથી ફૂલી હતી. મંદાર વિફ્ટમાંથી આવ્યો કે તરત જ રુચિ પ્રેમાળ નજરે એની સામે જોઈ રહેલી. મંદાર અને મીનાક્ષી કારમાં બેસીને ગયાં. રુચિ બીજી કારમાં મામા સાથે બેઠી. ડ્રાઈવિંગ કરતાં કરતાં મનમાં રાજીવો ઊછળતો હતો. પણ... પણ મીનાક્ષી...

તીરવેગે એની દૃષ્ટિ બધે ઘૂમી વળી. મન ધૂણવા લાગ્યું. એ પ્રસંગનું સઘળું યાદ નહોતું. એના મનમાં માત્ર બે વાતોએ ઘમસાણ મચાવ્યું. એક તો મીનાક્ષી મંદારની

સાથે ન ગઈ તે અને બીજી, મીનાક્ષીએ નવોનકોર ડ્રેસ પહેર્યો હતો તે... ઉપર તે કેમ ન ગઈ ?

મંદાર ઘણી વાર કહેતો : ‘હવે ક્યાં સુધી સાડી પહેરી રાખીશ ? તને ઘરનું ભારે છેલું લાગ્યું છે. ઘરકામ કરી કરીને સાવ ગામડિયણ જેવી થઈ ગઈ છે. સ્ત્રીઓ નવી ફેશનના કેવા ડ્રેસ પહેરીને નીકળે છે ? તું કોઈક વાર અનારકલી કે ફ્લોરલેન્થ ડ્રેસીસ પહેરવાનું રાખ. મસ્ત લાગીશ તું... જીન્સ-ટોપ કે જીન્સ-ટીશર્ટ તું કેમ પહેરતી નથી ?’ ત્યારે પોતે હસીને વાત ટાળી દેતી. પણ મંદારની વાત હસવા જેવી નહોતી. એની વાતમાં રહેલું રહસ્ય પોતે કેમ પારખી શકી નહિ ?

એ ફટક કરતી બાલ્કનીમાંથી ઊભી થઈ. બેઠકરૂમ તરફ ઝડપથી ચાલવા જતાં પગ વચ્ચે સાડીનો છેડો આવી ગયો. એ પડતાં પડતાં માંડ બચી. સાડીના છેડાને ફાડી નાખવા મથતી હોય તેટલી હડે ખેંચીને સરખો કર્યો. બેબી સાસુના ખોળામાં બેઠી બેઠી રમતી હતી. રુચિને જોઈને બેબી દાદીના ખોળામાંથી ઊઠીને રુચિની સામે દોડી. ને પછી એના બે પગ વચ્ચે લપાઈ ગઈ. રુચિનો હાથ એના માથા પર હળવે હળવે ફરવા લાગ્યો. હાથ માથા પર ફરતો હતો અને મન ચકરાવે ચડ્યું હતું. ‘મંદારે મને સાડી પહેરવાની કેમ ના પાડી ? એણે અત્યાર સુધી કેમ કશો ફોડ પાડ્યો નહિ... મૂઈ, હુંય એને પૂછવાનું ભૂલી ગઈ...’ મન ચચરવા લાગ્યું. એણે બેબીને ઊંચકી લીધી. બેબીના રતુંબડા ગાલ એકાએક વિલાઈ ગયા હોય તેવું એને લાગ્યું. એની આંખમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગી. રોજની જેમ ડૉક્ટર તપાસ માટે આવ્યા હતા. મંદારના રૂમમાં જવા માટે મન માનતું નહોતું. એની સ્થિતિ પારખીને સાસુ અને એક ભાભી ડૉક્ટરની સાથે રૂમમાં ગયાં. થોડી વાર થઈ, ને સાસુ આનંદવિભોર થતાં બહાર નીકળ્યાં. હાથ લાંબા કરી કરીને એ રુચિને બોલાવવા લાગ્યાં. નજીક જતાં સણકો કરતાં રુચિ બોલી.

‘શું છે ?’

‘મંદાર ભાનમાં આવ્યો છે.’

‘હૈં...!’

એણે બેબીના ગાલ પર હાથ ફેરવ્યો. બેબીના ગાલની રતાશ એને ગમી. બેબીને કેડમાં ઘાલીને ઝડપભરે એ મંદારના રૂમમાં પ્રવેશી ગઈ. જોયું તો મંદાર કણસતો હતો. આંખો આઘીપાછી કરીને બધાંની સામે નજર ફેરવતો હતો. છેલ્લે એની નજર રુચિ પર પડી. મોં પર જરા સ્મિતની લકીરો ફૂટી, ને પછી સહેજ આંખો મટમટાવીને એ કંઈક કહેવા માગતો હતો. બેબી માને સોંપી રુચિ મંદારની નજીક સરકી. હાથમાં હાથ લીધો. મહાપરાણે મંદારે મોં ખોલ્યું. બધાં એના પર ઝળૂંબી રહ્યાં હતાં. મંદારે આંખો પહોળી કરી, ને એણે હોઠ ફફડાવ્યા. જરા મોટેથી એ બોલવા ગયો. ને માથામાં એક સણકો આવ્યો. એકાએક શું થયું કે હોઠ સ્થિર થઈ ગયા. ને આંખો ખુલ્લી રહી ગઈ.

રુચિએ પકડેલો હાથ ધીરે ધીરે ધ્રૂજને પલંગ પર પછડાયો. ડોક્ટરે રીતસર મંદારની પથારી તરફ દોટ દીધી. તપાસ કરી. એમણે રુચિ સામે જોઈને ધીરેથી આંખો લૂછી લીધી. રુચિ પોકાર પાડી ઊઠી. અંતરમાં અવાજ આવ્યો : ‘મંદાર ખરેખર... ના, ના, એમ કઈ રીતે જાય... હું એમને એમ નહિ જવા દઉં...’ તૂટક તૂટક મનમાં કશુંક સંધાતું જતું હતું. એણે ડોક્ટરના ખભા પકડીને હચમચાવી મૂક્યા. ‘ડોક્ટર, ગમે તે કરો પણ મંદારને ભાનમાં લાવો.’

ડોક્ટર વેદનાગ્રસ્ત અવાજમાં બોલ્યા.

‘હવે એ...’ એ આગળ બોલી ન શક્યા.

રુચિએ શાંત ચિત્તે પડી રહેલા મંદાર તરફ દષ્ટિ નાખી. ‘બસ, આમ જ જતું હતું, બધું અકબંધ રાખીને...’ એણે સગાંસંબંધીઓ પર નજર ફેરવી. બધાં ડૂસકાં ભરતાં હતાં. મનહરલાલ ચોકસી, મીનાક્ષી, નવી ફેશન – બધું અધ્યાહાર. તો પ્રત્યક્ષ શું હતું ? મંદાર. એણે ચીસ પાડી. પછી દોટ મૂકીને મંદારના દેહ પર પડતું નાખવા જેવું કર્યું. જેઠાણીએ એને પકડી લીધી. સાસુએ એની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું,

‘બેટા, શાંત થઈ જા. જો મારી સામે. હું કાંઈ રડું છું ? તું કલ્યાંત છોડી દે બેટા ! એ તો ગયો, હવે... હવે...’

રુચિએ સાસુ સામે જોયું. સાસુની આંખોમાં અનરાધાર આંસુ જોયાં. એના ગળે ડૂમો બાઝ્યો. રૂમ આખો ભરાઈ ગયો હતો. ડોક્ટર બધાંને રૂમની બહાર કાઢવા મથતા હતા. એકાએક મંદારની ઓફિસનો સ્ટાફ આવી ચડ્યો. એમાં મીનાક્ષીયે હતી. મંદાર આ જગતમાં નથી એવું જાણીને મીનાક્ષી મંદારની લાશ આગળ ઊભી રહી ગઈ. એ નીચા નમીને મંદારના દેહને સ્પર્શવા ગઈ. રુચિએ માથાનો ઝાટકો મારીને મીનાક્ષી સામે જોયું. મીનાક્ષીના હાથ મંદારના દેહ તરફ આગળ વધે તે પહેલાં તો રુચિ એના હાથને આઘા ઠેલતાં બોલી : ‘પ્લીઝ, મારા મંદારને કોઈ અડશો નહિ.’ ઘડીભર તો મીનાક્ષી શિયાવિયા થઈ ગઈ. રુચિની આંખોની વેધકતા જીરવી શકી નહિ. એ થોડી પાછળ ખસી ગઈ. સ્ટાફની આડશે એણે સંતાવા જેવું કર્યું. તે વખતે એના જીન્સના પેન્ટ પર રુચિની નજર પડી. ને એને મીનાક્ષી સામે રીતસરના ડોળા કાઢ્યા. મનમાં ભયંકર વાવાઝોડું. એણે મંદારના ખભા પકડ્યા. ને આખેઆખો હલબલાવી મૂક્યો. પછી મંદારના દેહ પર પડતું નાખીને એ બોલી પડી : ‘તમે મૂંગા કેમ છો ? કંઈક તો બોલો...!’

□

યાત્રા | કેશુભાઈ દેસાઈ

ઝીણી ઝરમર વચ્ચે હૃષીકેશ છોડ્યું ત્યારે આશિષ જોષીના પરિવારની સૌથી જુનિયર સભ્ય ઢબુડીને પતંગિયાની જેમ પાંખો ફૂટી હતી. દેવભૂમિમાં પ્રવેશતાંની સાથે

આબાલ-વૃદ્ધ સૌને કોઈ અજબગજબનો નશો ચડતો હોય છે, એવી દંતકથા તો સાંભળેલી પણ ત્યારે આશિષ જોષીએ એ વાત મજાકમાં ઉડાવી દીધેલી. ભોલે ભંડારીના રાજમાં નશો ના ચડે તો બીજું શું ચડે ? પોતે જ જ્યાં ધતૂરાની ચલમ ચડાવીને બેઠા હોય ત્યાં ! સાયન્સ પ્રેજ્યુએટ હોઈ એ આવાં ગતકડાં રમતાં મૂકી શકતો.

ત્રીજે દિવસે હવામાન ખાતાએ ભારે વરસાદની ચેતવણી આપી એથી યાત્રાળુઓમાં ચણભણ શરૂ થઈ ગયેલી. આ સરકારી તંત્રને ધર્મ કે ભગવાન જેવી બાબતમાં નામનો પણ રસ નથી. હવે આટલી લાંબી ખેપ ખેડીને આવ્યા હોય એ લોકો દર્શન કર્યા વગર પાછા થોડા જતા રહેશે ? તમને ન હોય પણ એમને તો એમના ભગવાનનો છેક ગળા સુધી ભરોસો છે. અધકચરા હશે એ જ તમારી હવામાનશાસ્ત્રીઓની મોં-માથા વગરની આગાહીઓથી ડરશે. જેના દિલમાં ડમરું વાગે છે એને કોઈની બીક નથી રહેતી. આશિષ જોષીએ પણ વૃદ્ધ માતાપિતા, અઠંગ શિવભક્ત પત્ની અને વિધવા બહેન માલાની શ્રદ્ધા સામે નમતું જોષીને બેઠા કેમ્પમાં રોકાઈ જવાની સલાહ અવગણી આગળ વધવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. હૈયે ઢબૂરાયેલી વર્ષો જૂની શ્રદ્ધા માંડ ફળી હોય ત્યાં ભારે વરસાદ અને લેન્ડ સ્લાઈડની બીકે જાત્રા અટકાવે એને આસ્તિક કઈ રીતે કહેવાય ? પત્ની સીમાની દલીલ સામે આશિષ જોષીના ચિત્તમાં ચાલી રહેલા સંકલ્પવિકલ્પ ટકી શકે એમ જ ન હતો. ત્યારે એને ક્યાં ખબર હતી કે ગૌરીકુંડથી આગળ ભરાતું એનું એકેએક પગલું આખા ભર્યાભાદર્યા પરિવારને મંદાકિનીના ધસમસતા વિકરાળ વહેણમાં ગરકાવ કરી મૂકવાનો કર્મકાંડ બની રહેશે !

બપોરે કેદારનાથનાં દર્શન કરી બહાર નીકળતાં એક ભિખારણ મળી હતી. આશિષ જોષી અવળું તાકીને આગળ નીકળી ગયો હતો. ઘરઆંગણે ધરમધ્યાનમાં ડૂબેલી રહેતી ધર્મપત્નીને પોતે ભૂલથીય ટકોર ન કરી બેસે એનો ખ્યાલ રાખવાનો હતો. નીકળ્યા જ છીએ તો લાખ ભેગા સવા લાખ. ધંધો તો આખી જિંદગી સુધી કરવાનો છે, ચારધામ જેવી જાત્રાએ વારંવાર થોડું અવાય છે ? વળી આ તો વૃદ્ધ માબાપને મન એમનું જીવતે જગતિયું હતું. વિધવા બહેન માટે હવે પછીનાં વર્ષોમાં પહેલો અને છેલ્લો સહારો માત્ર મહાદેવજીના નામનો હતો. એના આળા થઈ ગયેલા મન પર શ્રદ્ધાનો લેપ થાય એ આશયથી તો જાત્રાને લીલી ઝંડી આપી હતી. ત્યારે ક્યાં ખબર હતી કે !

ન રહેવાયું ત્યારે એનાથી રાડ નંખાઈ ગઈ : ગોઝારી ગંગા, તું સ્વર્ગથી ઊતરી કે નરકથી ? વેરાન વગડામાં બિહામણા આભ નીચે ઘૂઘવતાં પ્રલયજળ સિવાય કોઈ જ અચ્યું નહોતું. હજારો યાત્રાળુઓનાં મડદાં રઝળી રહ્યાં હતાં. આશિષ જોષીને કંઈ જ સૂઝતું ન હતું. એ શૂન્યમનસ્ક થઈ એની પડખે સૂતેલી સીમાની નિશ્ચેષ્ટ કાયાને નીરખી રહ્યો હતો. સીમા પણ મરી ગઈ છે એ વાત સ્વીકારવા એનું મન તૈયાર ન

હતું. ધસમસતો પહાડ મંદાકિનીમાં ભુખાળવા ભૈરવની જેમ ત્રાટક્યો ત્યારે પળવારમાં તો...

એને એ ભયંકર દશ્ય ધ્રુજાવી દેતું હતું. નદી ડાકણ બનીને કેટકેટલાંનો કોળિયો કરી ગઈ હતી ! આંકડો બહાર આવશે ત્યારે જગતમાં હાહાકાર મચી જશે. કશું બચ્યું જ ક્યાં હતું ? એકમાત્ર ખખડધજ મંદિરનું હાડપિંજર બચ્યું હતું. આભ ફાટ્યું કે ચારે તરફ ભાગભાગ મચી ગઈ હતી. પડે એના કટકા. કોઈ મંદિર તરફ દોડ્યું હતું, કોઈ બહાર મેદાનમાં. આશિષ જોષીએ મજબૂત હાથે સીમાને પકડી લીધી હતી અને બેઉ પતિપત્ની હજી ઘરડાં માતા-પિતાને બચાવી લેવા આગળ વધે એ પહેલાં તો આખો એક ડુંગરો ઉપરથી ગબડતો ગબડતો એ કમનસીબ જીવોને એની અડફેટમાં તાણી ગયો હતો. માલાએ ભત્રીજી મંદાની ઢબુડીને તેડેલી હતી. છેલ્લે એનો તીણો ટહુકો સંભળાયો હતો : ‘દા...દુ ઉઉઉ !’ બસ, એ પછી બધું જ મંદાકિનીના ઘુઘવાટમાં વિલીન થઈ ગયું હતું... બોમ્બની જેમ આભ ફાટ્યું હતું. એની આખી દુનિયા રોળાઈ ગઈ હતી. સીમા તણાવા લાગી ત્યારે એણે ઝનૂનપૂર્વક એને જળરાક્ષસના જડબામાંથી ખેંચી લીધી હતી. પણ પછી જોયું કે એના માથામાંથી ગરમ ગરમ લોહીની ધારા વહી રહી હતી અને એનું શરીર પળેપળ ઠંડું પડી રહ્યું હતું. છેલ્લે એણે ‘ઓ ભગવાન !’ એટલું જ કહ્યું હતું. એ પછી રબરની કોથળીની જેમ એની ગરદન લટકી પડી હતી. ‘સી...મા !’ આશિષ જોષીએ ગળું ફાડી નાખે એવડી રાડ નાખી હતી : ‘તારો ભગવાન તો મારો દુશ્મન નીકળ્યો. કોણ જાણે કયા ભવનું વેર વાળ્યું નખોદિયાએ... પણ... પણ તનેય દયા ન આવી ? તું પણ મને ખો આપી ગઈ ? તારે આવો ખેલ પાડવો હશે એવું તો મેં સપને પણ નહીં વિચારેલું... ચાર ધામ - ચાર ધામની માણ જપતી હતી તે શું આટલા કાજે ?’

એ અડધો ગાંડો થઈ ગયો હતો. એનું ચાલે તો એ દોટ મૂકીને કેદારનાથના સ્વયંભૂ લિંગ સામે માથું અફાળીને મરી જાય. મૃત્યુના દેવ, તારે ભોગ જ લેવો હતો તો મારો લેવો જોઈતો હતો. મારી પરી જેવી ઢબુડીનો ભોગ લેતાં શરમ ન આવી તને ? – એ મનમાં ઊગ્યું તે બહડતો રહ્યો. કોણ જાણે આભ ફાટ્યું એમાં કેટલા નિર્દોષ જીવોનો કોળિયો થઈ ગયો હશે ! આવી ખબર હોત તો કોઈ તારાં દર્શન કરવા આવત ખરું ? લોકો ક્યાં ક્યાંથી આવ્યા હતા ! અખાત્રીજના દિવસથી જ કીડિયારું ઊભરાવા માંડ્યું હશે... થોડા નસીબદાર હશે એ વેળાસર પાછા વળી ગયા. થોડાક મોડા પડ્યા એમને સીધો જ ગળી ગયો તે રમતો મૂકેલો આદમખોર જળદાનવ. પાણીને પણ ભૂખ લાગતી હશે એની ખબર ન હતી : આજે એનો પરચો મળ્યો પણ એ પરચો તો આશિષ જોષીને કેટલો મોંઘો પડી ગયો હતો ! આવા માણસખાઉ દેવ પાછળ સીમા કેવી ઘેલી હતી...

એને કંઈ જ સૂઝતું ન હતું. એકાદ ક્ષણ પૂરતો એવો વિચાર પણ આવી ગયો કે સીમાના હાથમાં હાથ પરોવી એની સાથે જ જળસમાધિ લઈ લઉં... સીમા સાથે ગાળેલો ચાર દાયકાનો સહવાસ ભલે મંદાકિનીના વહેણમાં જ વિલીન થઈ જાય. ઉપર ક્યાંય મળાશે તો મળી લઈશું, બાકીનાં બધાંને હજી વધુ વખત ક્યાં વીત્યો હતો ? માંડ બે કલાક થયા હશે...

મૃત પત્નીના બરફીલા ચહેરાને એણે કચકચાવીને ચૂમી લીધો. છાતીમાં ગોરંભાયેલો ભાર દૂઠવો થઈ ફાટી પડ્યો. એ નાના બાળકની જેમ રડતો રહ્યો. મંદાકિનીના વિકરાળ જડબામાં ઓરાઈ ગયેલાં સ્વજનો તો કોણ જાણે ક્યાંના ક્યાં પહોંચી ગયાં હશે, ધસમસતાં ઘોડાપૂર પર સવાર થઈને... કાં તો દબાઈ ગયાં હશે પૂર સાથે તણાઈ આવેલા પહાડના કાટમાળ તળે અથવા ફેંકાઈ ગયાં હશે કોઈ અજાણ્યા મુલકમાં રમણે ચડેલી ‘કાળ ગંગા’ના કિનારા બહાર. ત્યાં પડ્યાં પડ્યાં એ સડવા માંડશે. એ જંગલી જાનવરો અને ગીધ-સમડી કે કાગડા-ફૂતરા અને શિયાળવાંની ઉજાણી બની જશે. હવે એમને શોધવા નીકળું તોપણ એ થોડાં જડવાનાં ? અને કદાચ જડે તોય સડેલાં હાડકાં જ ને !

– એ ઠંડી પડી ગયેલી લાશ સાથે ચીપકીને સૂઈ ગયો. આ એ જ શરીર – જે એને ચાર ચાર દાયકાઓ લગી હૂંફ આપતું રહ્યું હતું. એની સાથે બહુ નાની ઉંમરે સંસાર માંડ્યો હતો – હજી તો અઢારમું પણ નહોતું બેઠું ત્યાં જ્ઞાતિના પુછાતા કુટુંબમાં જન્મ્યો હોઈ એના કાંડે મીઠળ બંધાયું હતું. એ ચાર દાયકાના સહજીવન પર ચાર ધામની જાત્રા પૂર્ણવિરામ બની રહેશે એવું તો સ્વપ્ને પણ નહોતું કલ્પ્યું. જાત્રાનો મોહ પણ એને હતો, પોતાને નહીં. કહ્યા કરતી, ‘મંદાના પપ્પા, આપણને તો ભગવાને દીકરો પણ નથી આપ્યો કે મૂઆ કેડે સદ્ગતિ કાજે ચાર બામણનાં છોકરાંને બ્રહ્મભોજન કરાવે. કાકા – પિતરાઈ છે, એ થોડા ખપ લાગવાના ? તમારે સગા ભાઈ પણ નથી. આ બધું આમનું આમ પડ્યું રહેશે ને એક દિવસ આપણે-’

એ એના ગળે બાઝી ગયેલો ડૂમો વછૂટે એ માટે એને પાણીનો ગ્લાસ ધરતો અને કહેતો : જાયું તે જવાનું છે સીમુ, ને એ તો જગતનો અફર કાયદો છે. ખુદ ભગવાનને પણ મનુષ્યાવતાર લઈને આવે ત્યારે એ કાયદો પાળવો પડ્યો છે. એના અફસોસ ના કરાય. મોહમાયા તો ઝાંઝવાંનાં જળ જેવી.

‘પણ કાયાના કલ્યાણનું તો વિચારાય ને ! જિંદગી આખી ઢસરડા જ કૂટ્યા કરવાના ? આમ ને આમ ઘરડાં થવા આવ્યાં. દીકરી હવે ભણી ઊતરી છે. કાલે એનું ઘર કરીને રહેશે. બા-બાપુજી બેઠાં છે ત્યાં સુધી –’ એનો અવાજ તરડાઈ જતો. આવી વાતો બે જીવો વચ્ચે એકાંતની પળોમાં જ થયા કરતી. છેલ્લાં પાંચ-સાત વરસ સુધી આ જ પ્રશ્ન શબ્દફેરે ચર્ચાતો રહ્યો હતો. ક્યારેક ધંધાની વ્યસ્તતાને કારણે તો ક્યારેય

બા-બાપુજીની બીમારીના મુદ્દે, ક્યારેક એકાએક બજારમાં ફરી વળેલ મંદીના મોજાનો હવાલો આપીને તો છેલ્લાં વર્ષોમાં દીકરી મંદાનાં લગ્ન અને વળતે જ વર્ષે એના જિયાણાના બહાના હેઠળ સીમાની શ્રદ્ધા હાલકડોલક થતી રહી. જાત્રા કરવા નીકળીએ ત્યારે દેવ દેરામાં ને જીવ જોડામાં – એવી સ્થિતિ તો ન જ સરજાવી જોઈએ. નીકળીએ ત્યારે પૂરેપૂરાં નીકળાય તો જ જાત્રાનું પ્રયોજન સચવાય. એટલે સીમા પણ ‘મંદાના પપ્પા’ સાથે એક મુદ્દે સો ટકા સહમત હતી : સંકલ્પ કર્યો છે અને પાછો સાચા મનથી કર્યો છે, એટલે આજે નહીં તો કાલે – એ સિદ્ધ તો થવાનો જ છે. તારા જેવી ગરીબડી ભક્ત્પાણીના દિલની વાત ના સાંભળે તો એ ભગવાન શાનો ? પણ સીમુ, આપણે આ જગતમાં એકલાં જ એને ભજીએ છીએ એવું થોડું છે ? કંઈ લાખો-કરોડો લોકોના હૈયે એના નામનો અખંડ દીવો બળતો હોય, ત્યાં આપણો વારો આવતાં થોડું મોડું-વહેલું પણ થાય તો એથી અકળાવું ના જોઈએ. તને તો ખબર છે – એ જેને મળવા માગે છે એને સામેથી બોલાવે છે. આપણનેય ક્યારેક એ ઊંઘમાંથી જગાડશે, જોજે ને ! મને તો પાકે પાયે ભરોસો છે... એનું નોતરું આવશે, આવશે ને આવીને રહેશે ! બલકે આવશે ત્યારે ઓચિંતું આવશે. અલખધણીના ચોપડે વેઈટિંગ વિસ્ટમાં તારુ નામ ટંકાયેલું જ છે... ધીરજ રાખ !

અને પછી ખરેખર એવું જ થયું હતું. સીમાની નણંદ અકાળે રાંડી ત્યારે એનાં પિયરિયાં પર આભ તૂટી પડ્યું હતું. લાડકોડમાં ઉછેરેલી દીકરી રંડાપો ગાળશે કઈ રીતે, એનો અજંપો રહેવા લાગ્યો હતો. વૃદ્ધ બા-બાપુ વલોપાત કરતાં રહેતાં : ‘ભલા ભગવાન, અમારે આ દિવસ પણ જોવાનો હતો ? વધુને પ્રજા આપી તોય પારકી થાપણ જોગ; મરતી વેળાએ તો માબાપને કંઘોતર ખપે. છતાં મન વાળી લીધું’તું – નવા જમાનામાં હવે કાંઈ દીકરા-દીકરીના ભેદ રહ્યા પણ નથી. પણ બિચારી માલાએ તારું શું બગાડ્યું’તું ? એની જિંદગી ધૂળધાણી કરીને તને શું મળ્યું ? જીવતર પર થીંગડું મારવાનીય એની તૈયારી નહોતી : ‘જે બનવાકાળ હશે તે બની ગયું બાપુ. હવે મને ખોટો આગ્રહ ના કરો તો સારું. વિદ્યાત્રીએ છઠ્ઠીના લેખ જ અવળા ટાંક્યા હોય ત્યાં આપણે પામર માનવી ઉધામા કરીએ એનો શો અરથ ?’ માલાનું મન જ ધોળુંધરું થઈ ગયું હતું.

એણે જ સામે ચાલીને ચાર ધામની દરખાસ્ત મૂકી હતી. મનખાવતાર મળ્યો હોય ત્યારે ક્યારેક તો જીવે લખચોરાશીના ચકરાવામાંથી છૂટવાનું પણ વિચારવું જોઈએ કે નહીં ? આમ ને આમ ભટક્યા કરશું તો પાર ક્યારે આવવાનો ? ભગવાન નવરો નથી કે વિમાન લઈને તેડવા આવે. છૂટવા માગતું હોય એણે સામા પગલે જવાની તૈયારી રાખવી પડે. મીરાંબાઈએ મહેલ નહોતા છોડ્યા ? આપણે મહિનો-માસ ઘરબાર છોડીને એના દરબારમાં જવામાં પણ ગણતરીઓ મૂકીએ તે કેવું ! ભાભી, આ વખતે તક ઝડપી

લેવા જેવી છે.

- ભાભીને તો ભાવતું'તું ને વેદે બતાવ્યું. અત્યાર લગી એકલી હતી. નાની નણદલનો સાથ મળી ગયો પછી ઝાલી રહે ખરી ? તાબડતોબ મંદાને બેસાડી દીધી ઇન્ટરનેટ પર. બા-બાપુજીની સંમતિ તો હતી જ. ટિકિટો બુક થઈ ગઈ એ પછી તો છૂટકો જ નહોતો ને ! સામૂહિક નિર્ણય હતો.

મંદા તો મંદાકિની નદી જોવા મળશે એ કલ્પનાથી જ ઘેલી થઈ ગઈ હતી. જાણે બધાંને એકીસાથે તેડું ના મોકલ્યું હોય પર્વતરાજ હિમાલયે ! - બધાં ખુશખુશાલ હતાં. દિલ્હી સુધી 'ઇડિગો'ની ફ્લાઇટ, ત્યાંથી ટ્રાવેલ્સની સ્પેશિયલ સેવન-સીટર ઝાયલો કાર. સીમાએ એમબીએ થયેલી લાડકીની 'મનેજમેન્ટ સેન્સ'નાં ભરપેટ વખાણ કરેલાં : કમાઓ છો કોના માટે ? પાંચપચીસ વધુ ખરચાશે તો કાંઈ તમારી તિજોરી ખાલી નથી થઈ જવાની. ઘરડાં માબાપને જાત્રા કરાવ્યાનું પુણ્ય મળશે. પેલો શ્રવણ તો કાવડ ઊંચકીને ફરતો'તો, તમારે એવું કષ્ટ નથી ઉઠાવવું પડવું એટલો એનો પાડ. એકસાથે ચાર પેઢીઓને જાત્રા કરાવ્યાનું પુણ્ય પામશો !

એની વાત ખોટી પણ ક્યાં હતી ? માબાપને જતી ઉંમરે પનવપાવડીમાં બેસાડી જાત્રા કરાવ્યાનો હરખ તો આશિષ જોષીને પણ હતો જ વળી. અહીં તો પાછું બેવડું પુણ્ય હતું : વિધવા બહેનની મુરાદ પૂરી કરવાનું પુણ્ય માબાપને જાત્રા કરાવવાથી મળતા પુણ્યનેય વટી જાય. હાસ્તો. નો ડાઉટ અબાઉટ ઇટ. અને એવું પુણ્ય તો કદાચ - શી ખાતરી કે એ મોડું મોડુંય નહીં ફળે ? સીમાનું એ વિશફૂલ થિન્કિંગ આશિષ જોષીની આંખો ભીંજવી દેતું. હવે આ ઉંમરે ? માણસે ક્યારેક તો એની એષણાઓ પર ફુલસ્ટોપ મૂકવું જોઈએ કે નહીં ? હવે તો પથારો સંકેલવાની વાત કરવી જોઈએ. અને ઠેકાણે આ પંચાવન પાર કરી ગયેલી માનુની કેવાં રતૂમડાં સપનાં જોતી હતી ! કહેતી હતી : એના ખજાનામાં ખોટ થોડી છે ? એને આપવું હોય તો ગમે તે વખતે આપી શકે, ઊંઘમાંથી ઉઠાડીને ! - અને પછી એ 'માધુરી' પૂર્તિનાં કાપી રાખેલાં કટિંગ બતાવવા લાગતી : આ સ્ત્રીની ઉંમર કેટલી છે, ખબર છે ? એ સડસઠ વરસની ઉંમરે માતા બની શકતી હોય તો મને તો હજી...

આશિષ જોષી બિચારો શું બોલે ? શેર માટીની ભૂખ આ ઉંમરે પણ શમી નહોતી. દીકરીના ખોળામાં રમતું ભાણેજિયું પણ પાંચ વરસનું થવા આવ્યું હતું છતાં એની માને પેટ માંડવાના અભરખા જાગતા હતા.

'એની અકળ લીલાનો પાર પામી શક્યું છે કોઈ ?' મોડાસાથી નીકળતાં અગાઉ છેલ્લી વાર એકાંત માણ્યું ત્યારે એના ચહેરા પર કેવાં ગુલાબ ખીલી ઊઠ્યાં હતાં...

આશિષ જોષીનું રૂંવે રૂંવું હલબલી ઊઠ્યું.

એણે ધીમે રહીને એના ઠંડા પડી ગયેલા ગાલ ચૂમી લીધા. અગાઉની જેમ એણે

કશી પ્રતિક્રિયા ના પાડવી કે ના કર્યું મીઠું છાસિયું, ‘-શરમાવ જરા, ઘરમાં માથા સમાણી છોકરી ફરે છે ને તમને છે તે રહી રહીને રાસલીલાના ચટકા ચડે છે !’ જીવતી હોત તો આવું જ કશુંક બોલી હોત : ‘અહીં તીરથમાં તો સખણા રહો જરા ! તમારા બંગલાનો બેડરૂમ નથી આ !’

આશિષ જોષીને એ વણબોલાયેલા શબ્દો સંભળાતા રહ્યા. ‘તું ખરેખર જતી રહી છે ? બોલ તો ખરી ?’ એણે ફરી એક વાર એની છાતીમાં મોઢું ઘુસાડી દીધું. સીમાના સ્તન રબ્બરના દડા જેવા લાગ્યા. હવે એ પહેલાં જેવા પોચા નહોતા રહ્યા. જોશીમઠ અને ગૌરીકુંડમાં એની નજર સતત કોઈ અનાગતનું પગેરું શોધતી હતી. ડોલી ઉપાડતા પહાડી મજૂરોની એને દયા આવતી હતી. કહેવાય દેવભૂમિ, પણ એના રહેવાસીઓને તો કાળી મજૂરી જ કરવાની... પાંચ મણની કાચા ઊંચકીને ડુંગરા ચઢવાના ! આખી જિંદગી આના આ ઢસરડા. ચરબીના થપેડા ચડાવી ચડાવીને સોફામાં પણ ના સમાય એવાં કદરૂપાં શરીર વધારતાં રહેવાનું અને પછી ભગવાનનાં દર્શન કરવા ગરીબડાં હાડપિંજરોની કાંધે ચડીને જવાનું ! થોડી લીલી નોટો ખાતર બિચારા કમનસીબ જીવ ખચ્ચર કરતાંય બદતર જિંદગી જીવે છે. પેટ ખાતર વેઠ કરવી પડે છે. દેવભૂમિમાં જીવતું દોજબ જોઈ એના હૈયે તીણા વિસોટા તણાઈ ગયા હતા.

‘કહું છું...’ એણે હૈયે ઢબૂરાયેલી તરસને માંડ વાચા આપી હતી : ‘બે-ત્રણ દહાડાથી મનમાં વલોવાઈ રહેલો સવાલ છેક હોઠ સુધી આવીને પાછો પેટમાં ઊતરી જાય છે -’

‘એવો તે વળી કેવો યક્ષપ્રશ્ન છે કે મને કહેવામાં સંકોચ અનુભવે છે ? તારે મારાથી છાનું ના રાખવું જોઈએ કશુંયે. આપણે એકબીજાથી મોં છુપાવતાં ફરશું તો આવતા ભવમાં કાચબા-કાચબીનો અવતાર લેવો પડશે, એ તો જાણે છે ને ?’

એના ચહેરા પર સફળ સહજીવનની લાલિમા ફૂટી હતી. ‘તમારી સાથે કાચબી તો શું કીડી-મંકોડી બનવા પણ તૈયાર છું. પણ મારી વાત તો જરા સાંભળો...’ અને પાછી એ અવઢવ અનુભવતી હોય એમ થોથવાઈ ગયેલી. આખરે બહુ પટાવી ત્યારે એની દુખતી રગ ખુલ્લી કરી દઈ બોલી : મંદાના પપ્પા, આપણે અહીંથી કોઈ દુખિયારું છોકરું ખોળે કરી લઈએ તો કેવું ? - અર્થાત્ એની પુત્રેષણા તીર્થધામમાં પહોંચ્યા પછીય શમી નહોતી. છેક મૃત્યુની આગલી રાત લગી એના હૈયે એ ઝંખના ધબકતી હતી.

આશિષ જોષીને બરફની પૂતળી બની ગયેલી સહધર્મચારિણીની છેલ્લી ઇચ્છા પૂરી ન કરી શક્યાની લાગણી કોરી ખાવા લાગી. હવે જ્યારે નાટક પૂરું જ થઈ ગયું છે ત્યારે આંસુ કે અફસોસનો કોઈ અર્થ ખરો ? જેમના કાજે મરવું ગમે એ બધાં વહેલાં થયાં અને પોતે એકલપંડે બચી ગયો ! પેલા મહાભારતવાળા અચત્યામા જેવો અમરત્વનો શાપ તો નહીં લાગ્યો હોય પોતાને ! એ મનોમન પોતાની નામદર્દઈ પર

હસી પડ્યો. ગેમ ઈઝ ઓવર. પડદો પડી ગયો છે. હીરો સિવાયનાં તમામ પાત્રો નેપથ્યમાં ચાલ્યાં ગયાં છે. કરુણાન્ત નાટકના છેલ્લા સીનમાં હવે એકલો હીરો જીવે છે. એની નાનામાં નાની જરૂરિયાતનો ખ્યાલ રાખનારી નાયિકાએ દમ તોડવા એના પ્રિયતમનો ખોળો જ પસંદ કર્યો. હવે આગળ શું થશે ? - નથી પ્રેક્ષકો જાણતા કે નથી હીરોને એનો અણસાર. કદાચ જીવી જવાય તોપણ આવી એકલવાસી જિંદગી શા કામની ?

- બહુ જ થાકી ગયેલો હોઈ એને થોડી ઝપકી આવી ગઈ. એણે ભારેખમ બની ગયેલી બરફની પાટ જેવું સીમાનું શરીર ઊંચકી નજીકની શિલાના ટેકે એની લગોલગ લંબાવી દીધું. છેલ્લું સહશયન આવી જગ્યાએ નિર્માયું હશે એની બે પૈકી કોઈએ સ્વપ્ને પણ કલ્પના ન જ કરી હોય. સામે દેવાધિદેવ આટલા વિનાશ વચ્ચે પણ સમાધિમાં લીન હતા. લાશોના ઢગ વચ્ચે પણ એમનું ઘેન થોડું ઊતરવાનું હતું ? વહી ગયેલા જળપ્રવાહમાં લોહી અને લાગણીના તમામ તંતુ સામટા તણાઈ ગયા હતા. કોને ખબર ક્યાં જઈને અટવાયાં હશે એ બધાં ! મર્યા પછી પણ સાથે રહ્યાં હશે કે વેરવિખેર થઈ ગયાં હશે ? બે ઘરડા જીવોનું તો જાણે સમજ્યા. ભગવાનના દરબારમાં જ મોત આવે એ એમને મન તો સોના જેવું. વળી પાછી ગંગાજીમાં જળસમાધિ. એવું મોત તો પુણ્યશાળી આત્માને જ મળે. છેલ્લે છેલ્લે બેઉએ હાથ ઊંચા કરી કરીને વિદાય લીધી હતી. પોતે ડૂબ્યાં એનો અફસોસ નહોતો પણ ભગવાન પોતાના પરિવારને બચાવે એવી પ્રાર્થના કરતાં હશે બિચારાં. આખી દુનિયા ડૂબે તો ચાલે, એ માયાળુ જીવો એમના કંધોતરને ડૂબતો ના જોઈ શક્યાં હોત. કદાચ એમની અરજી મૃત્યુના દેવના કાનેય પડી હશે - એટલે જ આવા જળપ્રલયમાંથી હેમખેમ બચી જવાયું હોય તોય કોને ખબર ! આશિષ જોષીને એવી જિંદગી તો મોતથી પણ બદતર જ લાગે. વિધવા બહેન, લાડકોડે મોટી કરેલી મંદા, એના ખોળે ખીલેલું નાજુક-નમણું ફૂલ... એ બધાંને અહીં મૂકીને પોતે વતનને મોઢું કઈ રીતે બતાવી શકશે ? લોકો પૂછશે તો જવાબ શું આપશે ? અરે, ખુદ પોતાના અંતરાત્માને એ કઈ રીતે સમજાવી શકશે ? માંદાલો સવાલ તો કરશે જ. જાગતાં નહીં તો છેવટે ઊંઘમાં, સપનાંની ભાષામાં - પણ એ પૂછ્યા વગર નહીં જ રહે. બોલો જોષી મહારાજ, તમે એકલા એકલા બાકી રહેલી મજલ કોના સહારે કાપી શકશો ? બધાંની સાથે તમારે પણ સ્વર્ગારોહણ કરવું જોઈતું હતું...

હજી એનો વલોપાત ચાલુ જ હતો ત્યાં ફરી એક વાર જોરદાર ધડાકા સાથે વાદળ ફાટ્યું. આભલું જમીન પર ફસડાઈ પડ્યું. ઘૂઘવતી મંદાકિનીમાં ડબાક ડોકિયાં કરતા અનેક જીવો ચીસાચીસ કરી રહ્યાં. ફરી પાછો એ જ મહાસંહાર. ઝૂંપડાં, મકાન, પ્રાણી... મંદિરના પ્રવેશદ્વારનો ભુક્કો બોલાઈ ગયો હતો. ફાટી આંખે વીજળીના ચમકારામાં આશિષ જોષીએ જોયું : એક પાંત્રીસ-ચાલીસ વરસની સ્ત્રી એનો એક હાથ ઊંચો કરીને મદદ માટે પોકાર કરી રહી હતી. એના બીજા હાથે એણે કચકચાવીને

એના બાળકને કાખમાં દબાવી રાખ્યું હતું. એ પ્રવાહ સાથે તણાતી તણાતી છેક એની નજીકની શિલા સાથે અથડાઈ. ઘુઘવાટા મારતા જળરાક્ષસે એને એક જોરદાર ધક્કો મારી બહાર ફંગોળી દીધી. એ બેહોશ થઈને માંડ પચાસ-સો ફૂટના અંતરે પડી હતી. એની કાખમાં દબાયેલું બાળક રાડ પાડી ઊઠ્યું. આશિષ જોષીને દયા આવી ગઈ. શિલા સાથે અફળાઈને સ્ત્રી તો કદાચ... એણે લાંબું વિચાર્યા વગર ઊભા થઈને દોટ મૂકી.

‘ઓ જી...’ શું સંબોધન કરવું એ ન સૂઝ્યું એટલે એણે સીધો જ હાથ લંબાવી એને કાદવમાંથી બહાર ખેંચી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. વીજળીનો ચમકારો થયો. આભમાં વાદળ આઘાંપાછાં ખસતાં ચંદ્રનું અજવાળું ઊઘડ્યું. સ્ત્રીના ચહેરા પર બધું જ ગુમાવી દીધા છતાં એના બાળકને બચાવી લીધાનો હરખ વંચાઈ રહ્યો હતો. એની આંખોમાં મોત સામે ઝૂમી જિંદગીની બાજી જીતી શક્યાનો ઉલ્લાસ વરતાતો હતો.

‘ભગવાન ભોલેનાથ આપકા ભલા કરે.’ એનાથી આગળ કશું ન બોલી શકાયું. કાદવિયાં લૂગડાં ખંખેરતી અને પરપુરુષ સાથે એકાંતમાં ઊભા રહેવાની શરમ અનુભવતી અજાણી સ્ત્રી ચૂપચાપ બે ડગલાં દૂર હતી ગઈ અને એના ડઘાઈ ગયેલા દીકરાના ચહેરા પર હાથ ફેરવતી રહી. મા માટે સંતાનની જિંદગીથી મોંઘી જણસ બીજી કઈ હોઈ શકે ? આશિષ જોષીએ પણ હાથ લંબાવી એના લાડકવાયાને પંપાળ્યો. ‘બહોત પ્યારા બચ્યા હૈ...’ એની આંખો સામે થોડા કલાક અગાઉનું એ બિહામણું વિનાશક રૌદ દ્રશ્ય પ્રત્યક્ષ થઈ ઊઠ્યું. મંદા, મંદાની ઢબુડી... એણે વર્તમાનમાં પ્રવેશવા પ્રયાસ કર્યો. હવે એમનો સાથ થોડો મળવાનો હતો ?

‘યહાં આઓ, મેરે સાથ સાથ.’ એને કશુંક કરવાલાયક કામ પાર પાડી શકાયું એનો પરિતોષ હતો. કિનારે ફંગોળાયેલી સ્ત્રી છેક ઘૂંટણ સુધી કાદવમાં ફસાયેલી હતી. પોતે દોડી ન ગયો હોત તો બનવાજોગ કે પાછળથી ધસમસતા જળપ્રવાહમાં એ ખેંચાઈ ગઈ હોત. કદાચ એ બચી ગઈ હોત પણ એનો ઊછર્યોપાછર્યો છોકરો છૂટી જ ગયો હોત. ને પછી મા તરીકે એને એવી જિંદગી બચ્યાનો કોઈ જ આનંદ ન હોત.

એ આભારવશ બનીને આશિષ જોષી સામે જોઈ રહી હતી. ‘આપ કે રૂપમેં મુઝે તો ભોલેબાબા હી મિલ ગયે...’ એણે નીચી નમી આશિષ જોષીના પગે હાથ અડાડ્યા. ‘ઐસા મત કરો. સબ ઉસીકી લીલા હોતી હૈ...’ આશિષે જોયું : બાઈને ઠંડી ચડી રહી હતી. એની આજુબાજુ પહાડનો કાટમાળ હતો અને કાટમાળ નીચે કોણ જાણે કેટલી જિંદગીઓ કણસતી હશે.

‘મેરે સાથ ચલી આઓ...’ એણે એની પત્નીનું શબ બતાવતાં કહ્યું : ‘યે મેરી મિસિસકા બોડી હૈ. તુમ ઉસકે કપડે ઉતાર લો. તુમ્હેં બહોત જ્યાદા ઠંડી લગ રહી હૈ.’

સ્ત્રી આંચકો ખાઈ ગઈ. ‘નહીં સા’બ, મુઝસે યે કામ નહીં હો સકેગા. આપ

કૈસી બાત કરતે હો ? આશિષ જોષીએ એનો પ્રતિવાદ ન કર્યો. એ દિલ કાઠું કરીને જાતે જ સીમાનાં કપડાં કાઢવા લાગ્યો. ભીનાં જરૂર હતાં, છતાં ઊનનાં હતાં. ખાસ ચાર ધામ પૂરતાં ખરીદ્યાં હતાં. આશિષને એ વસ્ત્રો ખૂબ ગમતાં હતાં. સીમાએ પહેલવહેલાં પહેર્યાં ત્યારે એણે ઉમળકાપૂર્વક અભિનંદન આપ્યાં હતાં : તું ખૂબ જ જાજરમાન લાગે છે સીમા ! આઈ મીન, રૂપાળી તો પહેલાંથી હતી, આ કપડાંમાં એકદમ ગોજિયસ - ગૌરવવંતી લાગે છે. એણે હાઈસ્કૂલ દરમિયાન ગોખેલું સુભાષિત પણ ટાંક્યું હતું :

...પીતામ્બરં વીશ્ય દદૌ સ્વકન્યા

ચર્મામ્બરં વીશ્ય વિષં સમુદ્રઃ !

ઓછું ભણેલી માતાને એની લાડકવાઈ દીકરીએ સુભાષિતનો અર્થ સમજાવેલો ત્યારે બે બોલી ઊઠેલી : ‘પણ આપણે તો એ ચર્મામ્બરધારીના મુલકમાં જવાનું છે. એમને આવા ઠઠારા ગમશે ખરા ?’

– સ્વેટર પછી ઊનનું ટ્રાઉઝર ઉતારતાં ઉતારતાં આશિષનું હૈયું ઉત્તરાખંડના વાદળની જેમ ફાટી રહ્યું હતું. આંખો સામે આંસુનાં પડળ બાઝી ગયાં હોઈ એ સીમાની પુષ્ટ જંઘાઓની ઝલકમાત્ર પામી શક્યો. એણે ઉતાવળે ટ્રાઉઝર ખેંચી લઈ એનાં અંગ-ઉપાંગ ઢાંકી દીધાં. મનોમન એને હાથ જોડ્યા, માફી પણ માગી લીધી.

‘તુમ્હારા નામ ક્યા હૈ ?’ એણે હળવે રહીને એ વસ્ત્રો પેલી પાસે બેઠેલી સ્ત્રી તરફ લંબાવતાં ઉમેર્યું : ‘હમ લોગોને શાયદ તુમ્હેં કલ હી દેખા થા, મંદિર કે પાસ મેં હી કહી...’

‘જી સર... મૈં એક બદકિસ્મત ભિખારન હૂં. ઇસ બચ્ચે કે સિવા ઔર કોઈ નહીં હૈ મેરા – ઇસ દુનિયા મેં. મેરી તો શાદી ભી નહીં હુઈ થી – યૂં સમઝો કે યહ ભોલેબાબા કા હી બેટા હૈ...’ એણે શરમથી નીચું જોઈ ઉમેર્યું : ‘ખેડમને કલ મેરે બચ્ચે કે હાથ મેં સૌ રૂપિયે કા નોટ દિયા થા – મુઝે બરાબર યાદ હૈ !’ એ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી.

આશિષે એને રડવા દીધી. દેખીતું છે – જે બાઈએ આગલા દિવસે દેવાધિદેવનાં દર્શન કર્યાં પછી પોતાના બાળકના હાથમાં સો રૂપિયા જેવી ‘માતબર’ ભીખ આપી હોય એને થોડાક જ કલાક પછી આ હાલતમાં જોવી પડે તેથી રડવું તો આવે જ. એના બાળકને તો સો રૂપિયાની નોટ જ આપેલી, મૂઆ પછી એ જ સ્ત્રીને પોતાનાં ગરમ કપડાં આપી દેવાની છે – એવું તો બિચારી ભિખારણે ધાર્યું પણ ન જ હોય ને ! આશિષ જોષીને થયું : આપવા જ બેઠી છો તો આ દરદાગીના પણ... અને જાણે અડધા શુકને સીમાનો ડોંકારો સંભળાયો : એમાં તે વળી મને પૂછવાનું હોય ? તમારે કંજૂસાઈ ન જ કરવી જોઈએ. એને મારાં કપડાં આપ્યાં એમ દાગીના પણ આપી દો, મંદાના પપ્પા ! દિલથી કહું છું હોં !

...એ અવાજ ઘૂઘવતા જળપ્રવાહમાં ઓગળી ગયો. 'તારે છોકરો જોઈતો હતો ને ?' ડૂસકું ગળામાં જ દબાઈ ગયું. પાસે ઊભેલા છોકરાને નજીક બોલાવી આશિષ જોષીએ કહ્યું : 'બેટા, મૈયા કો ગંગાજી મેં જલસમાધિ દેની પડેગી. જરા હાથ બઢાઓગે ? અચ્છે બેટે હો ના તુમ તો !'

પછી છોકરાએ ચૂપચાપ આશિષ અને એની માતાનાં સૂચનો મુજબ અંજલિ ભરીને સીમાના ચહેરા પર છાંટી. પ્રવાહમાં વહી આવેલાં તુલસીદળ અને ફૂલ એના મુખમાં મૂક્યાં. પછી ત્રણે જણાંએ ધીમે રહીને સીમાનું બરફ થઈ ગયેલું શરીર ઊંચક્યું. ઓચિંતું કશુંક યાદ આવી ગયું હોય એમ આશિષ જોષીએ ઉતાવળે એનું મંગળસૂત્ર ઉતારી લીધું. 'હર હર ગંગે...' બોલી ત્રણે જણ પ્રવાહ સાથે દૂર દૂર ફંગોળાતી એ જાજરમાન કાયા તરફ પૂજ્યભાવે જોતાં રહ્યાં. એ દેખાતી બંધ થઈ ત્યારે ફરી એક વાર આભ ફાટ્યું હોય એમ અનરાધાર આંસુનાં ઘોડાપૂર ઊમટ્યાં. પેલી સ્ત્રીનું હૈયાફાટ રુદન જોઈ એનો નાદાન છોકરો પણ રડવા લાગ્યો.

ફરી એક વાર એને સીમાનો હોંકારો સંભળાયો. આશિષે સીમાના દાગીના ઉતારવા માંડ્યા. ચમકીને ભિખારણે એની સામે જોયું. અપરાધબોધ અનુભવી રહેલા આશિષ જોષીએ હાથ જોડીને કહ્યું : 'તુમ્હારી મેડમ કી શાયદ યહી આખરી ઈચ્છા થી...'

બેઉ વચ્ચે મૌનનું ચોસલું ગોઠવાઈ ગયું. છોકરો અકળાઈ રહ્યો હતો. આખરે એણે જ મૌન તોડ્યું : 'મા, મુઝે ભૂખ લગી હૈ...'

આશિષ જોષીએ એના ખીસામાં મંદાની ઢબુડી માટે સાચવી રાખેલી કિસમિસ કાઢી. 'ખાઓ બેટા ! શાયદ તુમ્હારે લિયે હી બચી હોગી....'

સ્ત્રી તીરછી નજરે આશિષ જોષી સામે તાકી રહી. 'તુમને અબ તક અપના નામ નહીં બતાયા !' આશિષે હિંમત કરીને પૂછી જ લીધું : 'તુમ્હેં સીમા કહકે પુકાઝંગા તો ચલેગા ના ? બુરા તો નહીં માન જાઓગી ?'

– 'મેરા નામ સીમા હી હૈ, આપકો કેસે પતા ચલ ગયા ?' એ મલકાઈ. અચાનક વીજળીનો ચમકારો થયો.

'ઉનકા નામ ભી સીમા થા.' આશિષ જોષી એટલું બોલી અટકી ગયો. આભમાં એક જબરદસ્ત કડાકો થયો. બેઉએ એકમેકની સામે જોયું. નાનકડો છોકરો ગભરાઈને આશિષને વળગી પડ્યો.

'ડર લગ રહા હૈ બેટા ?' આશિષ જોષીએ એને વહાલથી ઊંચકી લઈ પુચકાર્યો : 'તુમ તો ભોલેબાબા કે બેટે હો. બહાદુર બચ્ચે ડરતે નહીં કિસીસે...'

ને સીમા ભિખારણની આંખમાં આષાઢ ઊમટી પડ્યો.

અવકાશ | કવિ : સેન્દોર વોરેસ

(અંગ્રેજી અનુવાદ : વિલિયમ જય સ્મિથ)

અનુવાદ : દીપક રાવલ

૧

હવે આપણે બધા અવાજો વચ્ચે
સાંભળી શકીએ
તારાઓનું મૌન.
બારીની પેલે પર
અનંત અવકાશ.
અનંતતાનો છેક અંદરનો ખૂણો
પાઈન વૃક્ષ દ્વારા રક્ષિત છે,
ઢળે છે,
અને વધારે નીચે
થોડા ઘાસના તણખલા તરફ,
શાંત, વિરાટ પૃથ્વીની તરફ.

૨

વંકાયેલો પડછાયો
ચોર પગે જાય છે વાડના નીચેના ભાગમાં
જ્યારે રાત્રિ સ્થિર થાય છે
ત્યારે તે ધીમેથી
દરેક વસ્તુઓ પર ફેલાઈ જાય છે
વિશ્વનાં મૂળિયાંની જેમ,
આ કાર્ગું સત્ય છે.

૩

ખાલીપણું
ખીણમાં પ્રસરી ગયું છે
ખાલીપણાથી
પર્વતો ઘેરાઈ ગયા છે
ખાલીપણાથી
અમારા ઓરડા લદાઈ ગયા છે
અંદરથી અને બહારથી;

ખાલીપા સાથે
આઠિકાળથી
આપણે જીવ્યા છીએ
અને આપણે એની નોંધ પણ લીધી નથી.

એક વિલક્ષણ સર્જક અને પત્રકાર પીટર બિક્સલ | રમણ સોની

જેમની વાર્તાઓ ‘પરબ’ (એપ્રિલથી ઓક્ટોબર, ૨૦૧૫)માં રજૂ થઈ એ પીટર બિક્સલ જર્મન ભાષામાં લખનારા સ્વિસ લેખક છે. સર્જક તેમજ પત્રકાર તરીકે જાણીતા આ લેખકનો જન્મ ૧૯૩૫ની ૨૪મી માર્ચે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના લ્યૂસર્ન(Lucerne)માં થયેલો. ૧૯૫૫માં શિક્ષણના સ્નાતક થઈ, થોડોક વખત મિલિટરીમાં નોકરી કરીને, ૧૯૬૮ સુધી સ્વિસની પ્રાથમિક શાળામાં એ શિક્ષક રહ્યા. એ પછી નોકરી તજીને મુક્તપણે લેખન અને પત્રકારત્વમાં ઝુકાવ્યું. ૧૯૭૨થી ૧૯૮૯ સુધીનાં વર્ષોમાં અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે એમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં ને એ જ દરમ્યાન સ્વિસમાં એમને ‘Writer in Residence’નું બહુમાન મળ્યું. આ જ ગાળામાં વળી, કેટલાંક વર્ષ, સ્વિસ સમવાયી તંત્રના એક ધારાસભ્ય વીલી રિત્યાર્ડના અંગત સલાહકારની કામગીરી કરી. આઠમા દાયકાથી પત્રકાર તરીકે પણ એ લેખન-સક્રિય થયા. ૧૯૮૧માં, ૩૧મા બર્લિન આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મોત્સવમાં એ નિર્ણાયક સમિતિના એક સભ્ય હતા.

ઓલ્ટનમાંની જર્મનભાષી લેખકોની એક આવાં ગાર્ડ મંડળી Gruppe Oltenમાં એ જોડાયેલા. – એમના પ્રારંભિક લેખનને બિરદાવીને આ મંડળીએ ૧૯૬૫ના વર્ષનો એવોર્ડ પીટર બિક્સલને આપેલો. બહુ શરૂઆતમાં થોડીક કાવ્યરચનાઓ કરેલી ને છપાવેલી, પણ એમની લેખક તરીકેની ખરી કારકિર્દી વાર્તાકાર તરીકે થઈ, અને એણે એમને તરત જ્યાંતિ આપી. ૧૯૬૪માં પ્રગટ થયેલો એમનો વાર્તાસંગ્રહ *Eigentlich Mochte Frau Blum Den Milchman Kennenlernen* (‘અને સાથે જ ફાઉ બ્લૂમની, એ દૂધવાળાને મળવાની બહુ ઇચ્છા હતી.’) બહુ જ લાક્ષણિક છે. એમાંની ૨૧ વાર્તાઓ ટૂંકાં વાક્યોવાળી, લાઘવભરી ને વેધક શૈલીમાં પાત્રોનું ઝીણવટવાળું આલેખન કરે છે. આ પાત્રો વિલક્ષણ છે – જગતની નાની નાની, નજીવી પરિસ્થિતિઓ અને ઘટનાઓનું નિરીક્ષણ કરીને એમના વિશે અનુમાનો અને અટકળો કરતાં રહે છે! ૧૯૬૭માં બિક્સલે એક નવલકથા પ્રગટ કરી – *Die Jahreszeiten* (ઋતુચક્ર). આ નવલકથા એક લેખકની નિષ્ફળતા, વિતથતા અને હતાશાનું આલેખન કરે છે.

જેના વિશે હવે પછી જરાક વિગતે વાત કરવી છે તે ‘બાળકો માટેની વાર્તાઓ’

(૧૯૬૯, *Kindergeschichten*)માં હળવી, મજાકભરી, રમતિયાળ શૈલીમાં ખરેખર તો બિક્સલે મનુષ્યજ્ઞાન વિશેના સંશયને તેમજ સંક્રમણની દુર્ગમતાને, ક્યાંક તો સંક્રમણની અશક્યતાને ધ્વનિત કરી છે.

૨૦મી સદીના આઠમા દાયકાથી બિક્સલનાં પત્રકારી લખાણો પણ પ્રગટ થવા લાગે છે. એ પછીના બે-ત્રણ દાયકામાં વાર્તાસંગ્રહો તેમજ પત્રકારી લેખસંગ્રહોનાં થઈને એમનાં ૨૦-૨૫ પુસ્તકો જર્મન ભાષામાં પ્રગટ થયાં છે. સામયિકો અને વર્તમાનપત્રોમાં ચાલેલી એમની લેખશ્રેણીઓમાંનાં બિક્સલનાં લખાણો એમના જીવનવિચારને રજૂ કરવા ઉપરાંત સ્વિસ સરકાર પરની આકરી – ક્યારેક નિર્દય કહી શકાય એવી આકરી ટીકાઓવાળાં છે. પત્રકારત્વની સક્રિયતાએ, આઠમા દાયકા દરમ્યાન, એમનાં સર્જનાત્મક લખાણોને કંઈક પાછળ હડસેલ્યાં હતાં. પણ પછી સતત એમનું વાર્તાલેખન ચાલતું રહ્યું છે. ઈ. ૧૯૬૫ના પહેલા એવોર્ડ પછી બીજા દસેક એવોર્ડ, પુરસ્કાર, બહુમાન એમને મળતાં રહ્યાં છે. એમાં *Gottfried-Keller-Preis (1999)*, *Kassel Literary Prize (2000)*, *Honorary Doctor of Theology, University of Basel (2004)*, *Grosser Schiller preis (2012)* મુખ્ય છે.

પીટર બિક્સલે શિક્ષણનો વ્યવસાય તો વહેલો છોડી દીધેલો પણ એમનાં સાહિત્યિક અને પત્રકારી લખાણોએ જીવનના એક રહસ્યને શિક્ષકની રીતે, ક્યાંક પરોક્ષભાવે, સંક્રાન્ત કર્યું છે : એમણે સૂચવ્યું કે, આપણું જીવન તુચ્છ અને વેઠિયું થઈ ગયું હોય તો એને એવું બનાવનાર ખુદ આપણે જ છીએ – કેમ કે, ખરેખર તો, જીવનને આવા કંટાળાના બોજ તળેથી બહાર કાઢે એવી અનેક તકો આપણી સામે આવતી હોય છે. સર્જકની વિલક્ષણતાથી નિરૂપાયેલા આ દષ્ટિકોણે સામ્રત જર્મન સાહિત્યમાં બિક્સલની એક મુદ્રા ઊભી કરી છે.

૨

પીટર બિક્સલની સાત વાર્તાઓના સંગ્રહ *Kindergeschichten*(૧૯૬૯)નો માઈકલ હેમ્બુરગર (Michael Hamburger)એ કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ ‘*Stories For Children*’ ૧૯૭૧માં પ્રકાશિત થયેલો. વાર્તાઓ છે તો બહુ રસપ્રદ, પણ એનું આ શીર્ષક?! શું આ બાળવાર્તાઓ છે? એટલે કોઈએ એને મોટેરાં માટેની બાળવાર્તાઓ (intended for adults) તરીકે ઓળખાવી; કોઈએ કહ્યું કે આવું શીર્ષક લેખકે કંઈક અળવીતરાઈથી, જરાક આંખ મિચકારીને, આપેલું જણાય છે; કોઈએ વળી કહ્યું કે, દરેક વ્યક્તિમાં મોટપણે પણ એક બાળક તો વસતો જ હોય છે ને – તો એ રીતે આ શીર્ષકને ઘટાવી શકાય; વગેરે...

આ બધું તો બરાબર, પણ આ વાર્તાઓ વાંચતાં એનાં જે અનેક સ્તરો ઊઘડે છે એની સર્જનાત્મકતા બહુ રસપ્રદ છે. પહેલી વાત તો છે એનો પકડી રાખનારો,

વિસ્મયભર્યો, વાચનપ્રવાહ. પહેલા જ વાચને ન પકડાય એવું, અટપટું, ઝટ સંગત ન લાગે એવું કેટલુંક આ વાર્તાઓમાં હોવા છતાં એ જરાય વાચનવિક્ષેપ કરતું નથી કે કંટાળો આપતું નથી. બીજું, મેં જોયું છે કે, આ વાર્તાઓ પઠનક્ષમ પણ છે – અને એ રીતે પણ એ બાળકો અને મોટેરાં સૌને માટે શ્રવણીય બની રહે એમ છે. આ કથનરીતિ પહેલા વાક્યથી જ વાચકને પકડી લે છે. જેમ કે, ‘એક ભાઈ, સાવ નવરાધૂપ.’ (‘પૃથ્વી ગોળ છે’), ‘મારે વાત કરવી છે એક વયોવૃદ્ધ માણસની’ (‘ટેબલ એટલે ટેબલ’), ‘આ હું એક એવા માણસની વાત કરું છું...’ (‘અમેરિકા છે ને, છે જ નહીં!’), ‘એક ભાઈ, એમને રેલવેનું આખું સમયપત્રક મોઢે’ (‘યાદ રાખવાનો શોખ’). વાર્તાકારનો એક મજાકિયો અવાજ પણ આ વાર્તાઓને આ-કર્ષક બનાવે છે. ‘પૃથ્વી ગોળ છે’માં, પોતાની જાણકારીની યાદી કરતા નવરાધૂપ ભાઈનું આલેખન આવું મજાકભર્યું છે : ‘એ બરાબર જાણતા હતા કે બધા તરફ આદર બતાવવા માટે આપણે માથેથી હેટ ઉતારવી જોઈએ, જો આપણે માથે હેટ હોય તો!’ આ વાર્તામાં, સીધી લીટીમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા માટે શું શું જોઈએ એની ઢગલાબંધ વિગતોનું બયાન જેમ જેમ અટપટું થતું જાય છે એમ એમ વધારે રસપ્રદ બનતું જાય છે એમાંય પેલી મજાકિયા શૈલી મહત્ત્વની છે. ‘અમેરિકા’ વાર્તાના વિદૂષકો કે યાદ રાખવાની જિદ્દથી રમૂજી થઈ જતા ‘યાદ રાખવાનો શોખ’ વાર્તાના રઘવાયા ભાઈ કે ‘કશું નથી જાણવું-એવી હઠ’ વાર્તાના, અંધારામાં ભરાઈને બંધું ભૂલવા મથતા ભાઈ – એ બધાંના આલેખનમાં રમતિયાળ રમૂજ-વૃત્તિ છે.

આ વાર્તાઓમાં જે વૃદ્ધો છે એ છેક ૮૦ની વયે પણ નવી શરૂઆત કરવાની જિદ્દી ધગશવાળા છે, એ ‘વિષયવસ્તુ’ પણ દિલચરપ છે – ને બાળકોને વિસ્મય પમાડનારું, હસાવનારું ને વળી પ્રેરનારું પણ છે! ‘પૃથ્વી’ વાર્તામાં, પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા માટે ખૂબ જ સક્રિયતાથી વિચાર-પ્રવૃત્ત થનાર માણસ કોણ છે એની તો વાંચનારને વાર્તાને લગભગ છેડે જતાં ખબર પડે છે. એ માણસ માટે વાર્તાકથક ઠાવકી વિનોદી રીતે કહે છે – ‘પોતે હવે ઍસીની ઉંમરે પહોંચ્યા હતા ને, એટલે હવે એમણે બહુ જલદી નીકળવું પડે!’ ‘ટેબલ એટલે ટેબલ’ વાર્તામાં, એકવિધતાથી કંટાળેલા વૃદ્ધને વિચાર આવે છે : ‘એની એ જ આ ખુરશીઓ, એ જ પલંગ. આ ટેબલને હું ટેબલ કહ્યા કરું છું, આ ચિત્રને ચિત્ર, અરે આ પલંગ એ વળી પલંગ જા! કેમ? કેમ? શા માટે આમ જ?’ [...] તો પછી આ જે ‘પલંગ’ છે ને, એને ‘ચિત્ર’ કેમ ન કહેવાય?’

વાર્તાકાર ધીરે ધીરે, સ્તરો પછી સ્તરો ઉઘાડતા જાય છે. બાળવાર્તામાં કલ્પ્યો ન હોય એવો કરુણાંશ (પેથોસ) આ વાર્તાઓની એક વિલક્ષણતા છે – પણ એ એવી વિલક્ષણતા છે કે એનાથી વાર્તાપ્રવાહમાં કોઈ અવરોધ આવતો નથી કે એનો સૂર વિપરીત થતો નથી. અનેક મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ છતાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાએ નીકળી પડેલા વૃદ્ધ

દસ વર્ષે પણ પાછા દેખાતા નથી ત્યારે કથકને એમને વિશે ઘણા ચિંતાજનક સંદેહો થાય છે. છેલ્લે તો એને એમ પણ થાય છે કે ‘કદાચ... એમનું અવસાન થયું હોય.’ પણ આ કરુણાંશ, કથકના મનમાં – જાણે કે સર્વ વાચકો વતી – એક ઈષ્ટ વિચાર જાગે છે એ વાર્તાના સૂરને સંગત કરી લે છે. કથક કહે છે કે, ‘મને જરૂર આનંદ થાય જો એ પેલા જંગલમાંથી આ બાજુ નીકળી આવે, થાકેલા ને ઢીલી ચાલવાળા, પણ પ્રસન્ન સ્મિત સાથે મને કહેતા હોય – ‘હવે મને ખાતરી થઈ કે પૃથ્વી ગોળ છે.’ આ ઠાવકો વિનોદ (કોઈએ કહ્યું છે એવો dry humour) આ વાર્તાઓની ખાસિયત છે.

આ વાર્તાઓ મોટેરાંઓ માટેની (બાળ)વાર્તાઓ, ખરેખર તો, એ અર્થમાં છે કે એ બીજા-ત્રીજા વાચને તો, લેખકે સંકેતિત કે ધ્વનિત કરેલા સર્જકચિંતનને ઉપસાવી આપે છે. ‘યાદ રાખવાનો શોખ’ અને ‘કશું ન જાણવાની હડ’ જેવી, સામસામાં ઊભાં રહે એવાં પાત્રવલણોને પ્રગટ કરતી વાર્તાઓમાં જે અટપટી બલકે હળવાશથી ગૂંચવેલી નિરૂપણરીતિ છે એમાંથી અંતે તો, ‘જાણવું’ અને ‘ભૂલવું’ એ એક જ બાબત છે, એવી વિડંબના ઊપસે છે. ભાષાના શબ્દો-અર્થોની એકવિધતાથી ઓચાઈ ગયેલો ‘ટેબલ એટલે ટેબલ’નો વૃદ્ધ શબ્દો સાથે નવા અર્થોને સાંકળતી ભાષા ‘રચે’ છે ખરો પણ, પરિણામે તો એને ભાષામાંથી જ – સંક્રમણમાંથી જ – બહાર નીકળી જવું પડે છે. બધાં સાથે સાવ આછુંપાતળું ભળતો આ માણસ છેવટે વાણી-વ્યવહારને જ ગુમાવે છે! ‘નથી જાણવું’, ‘અમેરિકા’, ‘સાચો શોધક’ વાર્તાઓમાં સંક્રમણની દુર્ગમતા કે સાવ અશક્યતાના કેટલા બધા સંકેતો મળે છે! ભાષામાં શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના સંબંધોની વિ-રચના (‘ટેબલ એટલે’ વાર્તામાં) આલેખાઈ છે. એટલું જ નહીં, વર્ણ-રમતની રીતે વર્ણ-વિરચના (‘પોરોકાકાં’) પણ હળવી રીતે આલેખીને, એ પ્રવાહમાં વાચકને તરતો રાખીને, પછી ભાષાનો સ્વાદ અને ભાષકનું વૈતથ્ય – લેખકે એકસાથે તાક્યાં છે.

એક કથા પર બીજી કથાનું સ્તર (કથાનક-વિભમ?) – એવા વાર્તાકથનપ્રયોગો ‘અમેરિકાં’ તેમજ ‘પોરોકાકાં’ વાર્તામાં થયા છે.

આ વાર્તાઓના અનુવાદ કરવામાં ઘણી મજા – કષ્ટપૂર્વકની મજા – પડી છે. મૂળ વાર્તાઓની જર્મન ભાષાની અભિવ્યક્તિ-રીતિ કેવી હશે એ તો ખબર નથી, પણ હેમ્બુરગરના અંગ્રેજી અનુવાદમાં પીટર બિક્સલની ખૂબ વખાણાયેલી કથનરીતિ, મહદંશે ઊભાઈ છે એવું અનુમાન કરી શકાય છે. ટૂંકાં, સાદાં, સરળ વાક્યો; વિનોદી ઉદ્ગારો; ઠાવકી વર્ણનરીતિ ગુજરાતી અનુવાદ કરવા માટે પ્રેરે-ઉશ્કેરે એવાં હતાં જ. પણ વાર્તાઓ અંગ્રેજીમાં વાંચતી વખતે કથાપ્રવાહમાં જે સરળતાથી તરી શકાયેલું એ કથાપ્રવાહ અનુવાદ કરતી વખતે એટલી સરળતાથી પાર કરાવનારો ન નીવડ્યો. ઠેકઠેકાણે અટકી જવું પડ્યું – અનુવાદ ગુજરાતી જ થવો જોઈએ એવી જિદ્દ અને મૂળ સાથે છૂટ ન લેવી એવો સંકલ્પ – ઘણો સંઘર્ષ કરાવનાર નીવડ્યાં. કથનરીતિમાં રસ પડેલો એટલે,

દા.ત. 'પૃથ્વી ગોળ છે'માં સતત 'he knew that' એવું આવ્યા કરતું હતું, એનો અનુવાદ 'એમને ખબર હતી' કે 'એ જાણતા હતા' - એમ કર્યા કરવાને બદલે જુદા જુદા પર્યાયો મૂકીને તથા વાક્યોના અન્વયમાં ફેરફાર કરીને, પણ મૂળનો સૂર ન તૂટે એવું ને એ રીતે પ્રવાહી અને સાહજિક ગુજરાતી 'કરણ' કર્યું છે. ખરી મુશ્કેલી તો 'અમેરિકા' અને 'પોરોકાકા' જેવી અટપટી વાર્તાઓના અનુવાદમાં થઈ. એક તબક્કે તો આ બે વાર્તાઓનો અનુવાદ કરવાનું છોડી દેવું એમ વિચાર્યું. પણ પછી મુકાબલો કરવાની જિદ સામે આવી ગઈ ને ચાર-પાંચ મુસદ્દાની મથામણ પછી સંતોષકારક અનુવાદ કરી શકાયો. નિર્દેશ કર્યો છે એમ, 'પોરોકાકા' વાર્તામાં તો વર્ણનમતો હતી - એ અંગ્રેજીની ભાષિક ખાસિયતને ગુજરાતીમાં લાવવા માટે તો સમાન્તરતાઓ મૂકવી જરૂરી હતી એટલા પૂરતું એને રૂપાન્તરણ પણ કહી શકાય. બસ એટલી જ, છૂટ ગણો તો છૂટ, લીધી છે.

આ વાર્તાઓ વર્ષો પહેલાં વાંચેલી ને વચ્ચે વચ્ચે અનુવાદ કરવાની ઇચ્છા જાગેલી પણ એ ન થઈ શકેલું. થયું એટલે વરસેકમાં જ થયું. એ આખો ગાળો આનંદથી ભરપૂર હતો.

નોંધ : આ લેખમાંની જીવન-વિગતોનો સ્રોત ઇન્ટરનેટ પરના એન્સાઇક્લોપીડિયાના સંદર્ભો.

નીકળ્યા ! | અમૃત 'ઘાયલ'

ના હિન્દુ નીકળ્યા, ન મુસલમાન નીકળ્યા,
કબરો ઉઘાડી જોયું તો ઇન્સાન નીકળ્યા.
સહેલાઈથી ન પ્રેમનાં અરમાન નીકળ્યા,
જો નીકળ્યા તો સાથ લઈ જાન નીકળ્યા.
તારો ખુદા કે નીવડ્યાં બિન્દુય મોતીઓ,
મારાં કરમ કે અશ્રુઓ તોફાન નીકળ્યાં !
એ રંગ જેને જીવ સમા જાળવ્યા હતા,
એ રંગ એક રાતના મહેમાન નીકળ્યા.
મનમેળ કાજ આમ તો કીધા હતા કરાર,
કિન્તુ કરાર કલેશનાં મેદાન નીકળ્યાં.
કરતા હતા પહાડનો દાવો પલાશ પણ,
આવી જો પાનખર તો ખર્ચાં પાન નીકળ્યાં.
હું મારા શ્વાસ જેમને સમજી રહ્યો હતો,
'ઘાયલ', એ શ્વાસ મોતનાં ફરમાન નીકળ્યાં.

(આઠો જામ ખુમારી, પૃ. ૪૪૪)

રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે થોડાંક નામો એવાં છે જેના નામનો પર્યાય જ ગઝલ છે. જેમનું નામ એટલે જ ગઝલ. અમૃત ઘાયલ એક એવું નામ છે. શયદા, મરીઝ અને ઘાયલ આ ત્રણ નામોનો ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે સિંહફાળો છે. આ વર્ષ અમૃત ઘાયલનું શતાબ્દીવંદના વર્ષ છે તે નિમિત્તે ઘાયલસાહેબ વિશે મારા ગજા જેટલી વાત કરવાનો પ્રયાસ કરીશ.

રાજકોટ જિલ્લાના સરધાર ગામે જન્મેલા અમૃતભાઈ લાલજીભાઈ ભટ્ટને (જન્મ : ૧૯૮-૧૯૧૬, અવસાન ૨૫-૧૨-૨૦૦૨) ગુજરાત અમૃત ઘાયલના નામે ઓળખે છે. જોકે ગઝલચાહકો માટે તો એ અમૃત ઘાયલ પણ નહીં ઘાયલસાહેબ છે. અને 'ઘાયલસાહેબ' આટલું બોલતાંની સાથે જ મુશાયરો, મંચ અને તેના ઉપર કોટ, પેન્ટ, ટાઈ અને બૂટ બહેરેલો અલગ મિજાજનો શાયર આંખ સામે તરવરે છે. અમૃત ઘાયલના સમગ્ર સર્જન ઉપર નજર કરીએ છીએ તો ગુજરાતી ગઝલે કેવા કેવા શિખરો સર કર્યા છે તેમ જ ગુજરાતી ગઝલની સ્થિતિ અને ગતિ બંનેનો પરિચય સહજ મળી રહે છે.

અમૃત ઘાયલના પિતા લાલજીભાઈ ભટ્ટ લાલા મહારાજને નામે રાજકોટના રાજવી કુટુંબના લાખાજીરાજના ખાસ રસોઈયા પૈકીના એક હતા. તેમનો જન્મ થયો એ દિવસે રાંધણ છઠ્ઠ હતી અને તેમના પોતાના વિશેની સૌથી પહેલી ભવિષ્યવાણી સાંભળવા મળે છે : અરે, આની આખી જિંદગી હવે ઊકળવામાં જશે. પિતાની આગાહી જાણે સાચી પડે છે. રમેશ પારેખ કહે છે, 'કવિતા એવી બ્લ્યૂ ફ્લેઈમ છે જે સ્વયં બળે છે તેમજ બાળે છે.' અગિયાર બાળકોની માતા સંતોકબહેનને ખબર નહીં હોય કે તેનો દીકરો ગુજરાતી ગઝલનો એક સમર્થ સર્જક બનશે. આટલી વાત એટલા માટે જરૂરી લાગે છે કે અમૃત ઘાયલની આ વાતો બહુ જાણીતી નથી. અમૃત ઘાયલ એટલે વર્ષોથી વર્ષો સુધી યુવાન રહેલો શાયર. મેટ્રિકમાં ચાર વખત નપાસ થયો હોય છતાં ભાષા પ્રત્યે અપૂર્વ લગાવ.

આરંભકાળમાં લોકસાહિત્યમાં રસને લીધે દુહા લલકારતા આ અમૃતલાલને ગુજરાતી સાહિત્યની કંઈ ખબર જ નહોતી. અને એટલા માટે જ 'શૂળ અને શમણાં' જે એમનો પહેલો ગઝલસંગ્રહ છે તેની એક પણ ગઝલ કોઈ પણ સામયિકમાં છપાઈ નહોતી. કારણ કે સામયિક વિશેની કોઈ જ માહિતી એ ગાળામાં ઘાયલ પાસે નહોતી. એ જ ઘાયલની ગઝલ વગરનો કોઈ દિવાળી વિશેષાંક ન જ હોય એ ભૂમિકાએ ઘાયલ

અને ઘાયલની ગઝલ પહોંચ્યાં હતાં.

‘આઈઁ જામ ખુમારી’ (૧૯૮૪) અમૃત ઘાયલનો સમગ્ર ગઝલસંગ્રહ છે. તેમાં શૂળ અને શમણાં, રંગ, રૂપ, ઝાંય, અગ્નિ, ગઝલ નામ સુખ, આશ્ચર્ય વચ્ચે અને પશ્ચાત્ (અગ્રંથસ્થ) સમેત બધા સંગ્રહો સમાવિષ્ટ છે. તેમાંથી જો સળંગ યાત્રા કરવાનું બને તો ગઝલ-નદીનો પ્રવાહ ધીરે ધીરે કઈ રીતે પટ બદલતો હોય છે તે સહજ અનુભવી શકાય. ઘાયલસાહેબ ગત પેઢીના ગઝલકારોમાંના એક પ્રમુખ ગઝલકાર છે, જેમણે ગઝલના પલટાતા પ્રવાહને જાણ્યો છે, નવાજ્યો છે અને અપનાવ્યો છે. એટલું જ નહીં, પણ ગઝલના વિકાસમાં પોતે કારણભૂત પણ બન્યા છે. તેમણે તેમની ગઝલોને મુક્ત રીતે વહેવા દીધી છે. ખેપ કરી છે તો ગઝલની અને રત રહ્યા છે તો પણ ગઝલમાં જ. અહીં ‘આઈઁ જામ ખુમારી’ને પ્રમાણભૂત ગણી ચર્ચા કરવાનું વિચાર્યું છે.

“અસીમ ભાવ-સૌન્દર્યનો વૈભવ” લેખમાં કવિશ્રી હરીન્દ્ર દવે જણાવે છે. ઘાયલનાં કાવ્યોમાં ભાષા, વિષયવૈવિધ્ય, અભિવ્યક્તિ અનેક રીતે ધ્યાન ખેંચે છે. “૧૯૩૦ના દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતી ગઝલ તરફ જે સર્જકોની સર્જકતા વળી એ સર્જકોમાં અમૃત ઘાયલ એક મહત્ત્વનું નામ છે. બાલાશંકર કંથારિયા અને કલાપીથી શરૂ થયેલી ગઝલને એ વખતે નસીમ, સગીર, સાબીર જેવા ઘણા ગઝલકારો ખૂબ કાળજીથી અને સફળતાપૂર્વક ખેડી રહ્યા હતા. ઘાયલની પેઢી પહેલાનું ગુજરાતી ગઝલનું વાતાવરણ ગુજરાતી થોડાક મિશ્ર ભાવો જન્માવે એવું હતું. ઉર્દૂ-ફારસીમાં પોતાનાં મૂળ શોધવાના જાણે પ્રયત્નો ચાલતા હતા.” એ ગઝલકારો વિશે વાત કરતાં હરીન્દ્ર દવે આગળ જણાવે છે કે, “ગુજરાતી પરંપરા સાથે તેઓ સંલગ્ન ન હતા. ગુજરાતમાં ગઝલ સિવાયનાં કાવ્યસ્વરૂપોમાં કે ગદ્યસ્વરૂપોમાં શું કામ થઈ રહ્યું છે એથી અજાણ હતા. એમાં થોડાક સુખદ અપવાદો વિકસ્યા. અમૃત ઘાયલ એમાંના એક છે. એ ૧૯૫૪માં પોતાનો પ્રથમ સંગ્રહ ‘શૂળ અને શમણાં’ લઈને આવે છે.”

૧૯૫૪માં પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ ‘શૂળ અને શમણાં’નું પ્રકાશન થાય છે ત્યારે કવિ શ્રી મકરંદ દવે ‘કિરણોની કટારી’ નામે જે પ્રસ્તાવના લખે છે તેમાં તેમણે ઘાયલની ગઝલો વિશે ખૂબ વિગતે ચર્ચા કરેલી જોવા મળે છે. એ પ્રસ્તાવના તા. ૧૧-૪-૫૪ના અંશો જોઈએ. પહેલા ગઝલસંગ્રહ વખતે જ મકરંદ દવેએ જાણે આ ગઝલકારના ગજાને અને તેની સર્જક શક્તિને ઓળખી લીધાં હતાં. પ્રસ્તાવનાના પહેલા પેરેગ્રાફમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “મારા કવિમિત્ર શ્રી બળદેવ મહેતાને ત્યાં લહેજતદાર ચા પીતાં પીતાં શ્રી અમૃત ઘાયલની ગઝલ પહેલી વાર સાંભળી અને એ ચીનાઈ શાહજાદીની જેમ ગઝલને પણ આપણા ઘરનું એક અંગ બની વિહરતી દેખી. પરાઈ ભૂમિમાંથી આવતી કાવ્યપદ્ધતિ કાં તો મૂળના શબ્દપ્રયોગો, ભાવભંગી ને પ્રતીકોને એટલા ને એવી રીતે ઉઠાવી લાવે છે કે આપણી ભાષાની છાતી પર બેસી એ પોતાનો ન્યારો ચોકો ને અધિકાર

જમાવતી લાગે છે. મોટા ઘરની દીકરીની જેમ એ પોતાનો કરિયાવર દેખાડતી ફરે છે ને અહીંની બની શકતી નથી. બીજી બાજુ એની કેટલીક આગવી ખૂબી ને ખાસિયતને અવગણી આ ઘરના જ રીતરિવાજો એના પર એવા ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે કે બિચારી ઓશિયાળો મુખે ખૂણે ભરાઈને બેઠી હોય એમ લાગે છે. શ્રી અમૃત ઘાયલે ગઝલને આ બંને અવદશામાંથી ઉગારી લીધી છે. તેમણે ગઝલને પોતાના લોહીમાં ઘૂંટી છે, આત્મસાત્ કરી અપનાવી છે. અને પછી ઘરાળુ બાનીમાં એવી રીતે રમતી રાખી છે કે ગુજરાતીનું નિજનું વ્યક્તિત્વ ઝાંખું ન પડે ને ગઝલના શીરાઝી સૌન્દર્યને આંચ ન આવે.”

૧૯૩૯-૧૯૪૮ સુધી ઘાયલ ઇમામુદ્દીનખાન મૂર્તઝાખાન બાબી જેને ગુજરાત રુસ્વા મઝલૂમી તરીકે ઓળખે છે તે પાજોદ દરબારના રહસ્યમંત્રી તરીકે સેવા આપે છે. અહીં તેમને ઉર્દૂ શાયરોનો, તેમની ગઝલોનો, અરઝનો પરિચય થયો. અહીંથી ગઝલનો આરંભ થાય છે. ૧૯૪૨માં પ્રથમ ગઝલ તે વખતના ખૂબ જાણીતા સામયિક ‘બે ઘડી મોજ’માં પ્રકાશિત થાય છે. પાજોદ દરબાર સાથે જોડાયા પછી તેમને સાહિત્યિક વાતાવરણ પહેલી વાર અને એ પૂરેપૂરી પ્રતિભાને ખીલવી શકે તેવું મળે છે. મકરંદ દવે જણાવે છે કે, “અહીં ઉર્દૂના અભ્યાસની તેમને તક મળી. પાજોદ દરબારશ્રીના મહેમાન થતાં જોશ મલીહાબાદી કે જિગર મૂરાદાબાદી જેવા ઉર્દૂના નામી શાયરોની જીવતી જાગતી કિતાબો ઉકેલી અને ગુજરાતીમાં ગઝલની એવી માંગણી કરવા લાગ્યા કે એક વાર ખુદ ‘જોશ તેમના શેરને ઉતારી લેવાની લાલચ રોકી શક્યા નહીં. લોકઢાળમાં હૃદય ઠાલવતા કવિ-ગાયકને બદલે લોકોને ગઝલના ગાનમાં હિલોળો ચઢાવનાર શાયરનો આમ જન્મ થયો. શ્રી અમૃત ઘાયલમાં પ્રતિભાબીજ પહેલેથી ન હોત તો કુદરતની આ માવજત ને મરામત બહુ લેખે ન લાગત. પણ તેમની ઈશ્વરદત્ત પ્રતિભા, માતૃભાષાની સૂઝ ને ગઝલના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના સમન્વયે એક પ્રાણવાન કાવ્યસૃષ્ટિ ખડી કરી છે.”

ઘાયલની ગઝલોને ગઝલમાં પ્રાણ પૂરનાર ચાર તત્ત્વોના આધારે મકરંદ દવેએ નિરખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, આ ચાર તત્ત્વો છે. (૧) હુસ્ને ખયાલ એટલે કે વિચારસૌન્દર્ય; (૨) અંદાજે બયાન એટલે કે રજૂઆતની ખૂબી-વર્ણનછટા; (૩) મોસીકી એટલે કે કવિતામાં આવતું સંગીતતત્ત્વ-નાદસૌન્દર્ય; (૪) મારિફત એટલે કે આધ્યાત્મિકતા. હરીન્દ્ર દવે કહે છે તેમ ૨૫ વર્ષના છોકરાનો આ પહેલો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થાય છે ત્યારે વેદાન્તના ગહન બોધને કવિ સરળતાથી અભિવ્યક્ત કરી શકે છે.

જીવન મહીં જગત છે જીવન છે જગત મહીં,

છૂપા અનેક રંગ છે પ્રત્યેક રંગમાં.

અમૃત ઘાયલની ગઝલોમાં બયાનની બારીકી અને સફાઈ એવી ખૂબીથી રજૂ થતી હોય છે કે ઘણાં શેર પાસે આપણે અટકી જઈને અને તેના ભાવવિશ્વમાં ખોવાઈ

જઈએ.

ખુશીથી તારલાઓ, જાવ પોઢી !
નથી ચિંતા હવે મોસૂઝણું છે.

અમૃત ઘાયલે કહેવતોને, રોજિંદી બોલીના શબ્દ-પ્રયોગોને ગઝલમાં એવી રીતે પ્રયોજ્યા છે કે ગઝલનો શેર ચોટદાર બને.

કહે છે કે, મુજથી વ્હાલી મને તારી જાત છે,
શું સાંભળી રહ્યો છું દિવસ છે કે રાત છે.

અમૃત ઘાયલે જે રીતે ભાષાને પ્રયોજી છે તેને લીધે ગુજરાતી ગઝલને જાણે ગુજરાતીપણું મળ્યું છે. ઘાયલનાં ભાષા-કર્મ વિશે ઘણી વાતો થઈ છે. હરીન્દ્ર દવેના શબ્દોમાં જોઈએ તો, “ઘાયલે ભાષામાં સોરઠી બળકટતા આણી છે. લયના પ્રવાહને ભાષાથી વેગ મળ્યો છે. ઉર્દૂની રવાનીને ટાળવાની કોશિશ ઘાયલે નથી કરી. પરંતુ સાથે લોકબોલીને દૂધમાં સાકર ભળે એમ ભેળવી દીધી છે.”

રહ્યા છે નિત્ય ઉલેચી જે ગમતાં અંધારાં,
એ ગુમગુસાર ચિરાગોની રોશનીને સલામ.

અહીં ‘નિત્ય’ સંસ્કૃતનો શબ્દ છે; ‘ઉલેચી’ લોકબોલીમાંથી લીધો છે; ગમગુસાર ઉર્દૂ મહાવરો છે, પણ એ બધા જ રવાનીમાં એકમેક સાથે તદ્દાકાર થઈ ગયા છે. ‘ઘાયલ’ની ભાષામાં જોમ, સરળતા અને અસરકારકતાથી દુરારાધ્ય ભાષાપ્રેમી અને ગુજરાતી ગદ્યને નવો ઓપ આપતાં સ્વામી આનંદે ‘ભૂમિપુત્ર’માં જે લખ્યું હતું તેમાંથી બે ફકરા આપવાનો મોહ જતો કરી શકતો નથી. સ્વામીદાદાએ લખ્યું હતું :

‘રોજિંદા જીવનની જહેમતો, સમસ્યાઓ તેમજ હરખવિવાદ જોડે ભરીભરી ઝિંદાદિલીથી બાખડવાના નરવા જોમ શોધનારી ઘાયલજીની કવિતા અનેક બળ્યાંજળ્યાં નાસીપાસ હૈયાંને સંજીવનીરૂપ નીવડતી મેં જોઈ છે. પ્રજાજીવનમાં રોજેરોજના વહેવાર, અનુભવ, અવલોકનની ખરલમાં ઘૂંટાઈને, લસોટાઈને લોકજીભે ચલણી બનેલા ગજબના સચોટ અને અર્થવાહી શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો અગર કહેવાતો અને પોથી-પંડિતોના સાક્ષરી ભાષા-પ્રયોગો વચ્ચે એટલો જ તફાવત હોય છે જેટલો ગોકળ આઠમના મેળા અને તેલંગા વેદપાઠી બ્રાહ્મણોની સ્વરશુદ્ધિની હરીફાઈ વચ્ચે. આમ કહેવામાં જ્ઞાનપ્રતિભા કે કળાની મહિમાની ઉપેક્ષા કે ઉપહાસનો આશય નથી. પ્રતિભા, કળા, જ્ઞાન એ સૂર્યની જેમ સ્વયંપ્રકાશિત છે, એને મશાલચી કે રજૂઆતદારની જરૂર નથી હોતી. અહીં તો માત્ર આમજનતાને સુગમ અને ભાવતાં ઉપાદાન અનુપાનની જ માત્રા ચર્ચા કરી છે.

‘ભાષા’ એ ધરતી પરનો પાણીરૂપી વીરડો છે, જનવાણી એ એની અખૂટ સરવાણી છે. ઘડાપાણીના વીરડાને વાડકો કે છાલિયાથી ઉલેચ્યા જાઓ, ને સો સરવાણી જેમ જનવાણી છે તેમ વાડકી છાલિયાથી ઉલેચવાની પ્રોસેસ (પ્રક્રિયા) પણ જનવાણી જ છે.

એનાથી રોજરોજ ઉલેચાયા વગર વીરડો મેલો અને બંધિયાર બની જશે, એનું પાણી જનવાણીને વાડકે ચડે ત્યારે જ એ ફિલ્ટર અને ક્લોરિનેટ થઈને પ્રજાના વાપરવા માટે નરવું થયું ગણાય.’

‘ઘાયલ’ જનવાણીની અખૂટ સરવાણી સાથે અનુસંધાન સાધી શક્યા છે. ઘડાપાણીના વીરડામાંથી ઘાયલે જે કંઈ ઉલેચ્યું છે—અહીં એક હજાર જેટલા પૃષ્ઠોમાં સમાયું છે. ભાષાને આવો અતોનાત પ્રેમ કરનાર ગઝલચાહક બીજો નથી એમ કહેવામાં લગારે અતિશયોક્તિ નથી.

ગઝલસંદર્ભમાં ‘ગઝલ નામ સુખ’ વિશે લખતાં મિસ્કીન જણાવે છે કે ‘પરંપરાનો ગઝલકાર હોય તો તેના સંપ્રદમાં કઈ-કઈ રદીફો, કેટલા કાફિયા અને કયા-કયા વિષયો હશે તેની એક યાદી નાનું છોકરું બનાવે તો સાચી પડે, પરંતુ ઘાયલસાહેબની ગઝલોનાં અનેક જમા પાસાંઓમાંનું એક પાસું એ પણ છે કે વિષયવૈવિધ્ય અને નિરૂપણ હંમેશાં તાજાં રહ્યાં છે. પલટાતા સમયને અનુરૂપ રહ્યાં છે.’” કારણ કે તે કહે છે તેમ :

‘દેવ દુર્લભ દર્દની છે દેણગી,
શાયરી શબ્દોનું કરિયાણું નથી.’

ગઝલ એ અમૂત ઘાયલને માટે પ્રાણનું પાયેય છે. તેની સરખામણીમાં અન્ય સુખ તેમને તૃણવત્ અને તુચ્છ લાગે છે. જીવનમાં તેમણે સતત ગઝલ અને માત્ર ગઝલને જ રટી છે અને આ જ કારણે તેમની ગઝલો વાંચતાં આપણને પણ બે-પાંચ ગઝલકારો બાદ કરતાં અન્યની ગઝલો તૃણવત્ લાગે એવું બને.

ગુજરાતી ગઝલસાહિત્યમાં કાફિયાનું વૈવિધ્ય તેમણે આણ્યું છે. કલ્પના પણ ન હોય તે શબ્દના અનેક કાફિયા તેમને સહજસાધ્ય ! સીમિત કાફિયાનું દારિદ્ર્ય ભોગવતી ગુજરાતી ગઝલને અઢળક વૈવિધ્ય ધરાવતા કાફિયાથી સમૃદ્ધ કરવાના યશના પણ સર્વપ્રથમ અધિકારી તેઓ જ છે. અમુક કાફિયા લઈને ગઝલ પૂરી કરવી અઘરી નહીં, અશક્ય જ લાગે; તેવા કાફિયાઓ પણ તેમની ગઝલમાં સાવ સહજ રીતે આવી ચઢેલા જણાય છે :

જો સમિધીથી નથી પ્રગટી તો મેં,
વેદી અસ્થિથી સંધૂકી જોઈ છે.

ઉપરની ગઝલના અન્ય કાફિયા ‘ચૂકી’, ‘ડૂકી’, ‘ફૂકી’ વગેરે છે. તેમણે કાફિયાને માટે ભાષાનું કોઈ બંધન સ્વીકાર્યું નથી. સોરઠી બોલી, ઉર્દૂ, સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી કોઈ પણ ભાષાને જ્યાં ખપ પડી છે ત્યાં પ્રયોજી છે. ‘આહો જામ’ ઉપરની ગઝલમાં ‘ઘર’, ‘અમર’ સાથે ‘Brother’ જેવો અંગ્રેજી કાફિયા જોવા મળે છે. જોકે ક્યારેક ‘માણસાઈ’, ‘તવાઈ’, ‘વધાઈ’ સાથે ‘કિબ્રિયાઈ’ જેવો અપરિચિત શબ્દ પણ કાફિયા તરીકે તેઓ પ્રયોજે છે; તો ક્યારેક ‘F’, ‘કેફ’, ‘Safe’, ‘વાકેફ’ જેવા કાફિયા પણ કોઈને દુરાકૃષ્ટ

લાગે તેવી રીતે સાચાસ પ્રયોજ્યા લાગે છે. બે-ચાર ઉદાહરણો જોઈએ :

‘D’ની પછી ‘E’ - ‘E’ની પછી ‘F’ જોઈએ,
મુજને નથી રસ એમાં મને કેફ જોઈએ.
એની શી ખાતરી કે એ ચોરાઈ ના જાશે,
આ દિલને કાજ બેન્કમાં એક safe જોઈએ.
‘કરી છે દોકડાની એમણે માનવપ્રતિષ્ઠાને,’
લઈ બેઠાં છે જેઓ આજ ઠેકો કિબ્રિયાઈનો.

આવે વખતે ગઝલને કે કોઈ સારા વિચારને જ સહન કરવું પડ્યું છે.

તેમની ગઝલોની બીજી એક લાક્ષણિકતા મત્લાના શેરોની છે. એકથી વધારે શેર મત્લાના હોય તેવી ગઝલો તેમના સંગ્રહોમાં ખાસ્સી હોય છે. જોકે હવે મત્લા લખવાની પ્રણાલી કદાચ વૈયક્તિક મર્યાદાઓને કારણે કે ફેશનને કારણે ઓછી નિભાવાતી જોવા મળે છે. સારો મત્લા તાકાત માગી લે તેવી વસ્તુ છે. મત્લાને ટાળવાની વૃત્તિ કાવ્યશક્તિની ઓટ જેવી લાગે છે. આવા સંજોગોમાં ઘાયલસાહેબમાં મત્લાઓનું વૈવિધ્ય ઊડીને આંખે વળગે એવું જમાપાસું બને છે. એક જ ગઝલમાં તેઓ ક્યારેક ચારપાંચ શેર મત્લાના કરી નાખે છે. આસાનીથી, હસતાં-રમતાં !”

અમૃત ઘાયલની ગઝલો અને જીવનને સમજવા માટે ઘાયલે પોતાની કેફિયત રજૂ કરતો ‘ગોપીવશ ભગવાન’ લેખ (સર્જકની આંતરકથા : સંપાદક-કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી) લખ્યો છે તેના અંશ જોઈએ. અમૃત ભટ્ટ ઘાયલ કઈ રીતે બને છે તેની વિગત અહીં મળે છે. શ્રી કલાપીના પૌત્ર શ્રી પ્રહ્લાદસિંહજી ‘રાજહંસ’ના આમંત્રણથી ૧૯૩૮માં કલાપી જયંતીના મહોત્સવમાં જવાનું થયું ત્યાં સદ્ભાગ્યે કલાપીના પુત્ર મુનિસિંહ શ્રી જોરાવરસિંહજી (કાકાસાહેબ) તો હતા જ. ‘મઢૂલી મજાની પેલે તીર’વાળા બુઝુર્ગ કવિ શ્રી જન્મશંકર બૂચ (લલિત) રહેતા તે બંગલામાં મને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. કાકાસાહેબ રાત્રે શયનપૂર્વે કલાપીના ભક્ત હોવાથી સાગર મહારાજ સંકલિત ‘કલાપીનો કેકારવ’ ગદ્ગદ કંઠે અને અશ્રુપ્રવાહ સાથે વાંચતાં હું સાંભળાતો અને પ્લાવિત થતો. સવારે હું કાકાસાહેબ સાથે કલાપીની સમાધિના દર્શને જતો. ત્યાંથી અમો મોંઘીબા (શોભના)ને પગે લાગવા જતા. એક દિવસ કલાપીની સમાધિને નમન કરતાં મારો જીવ ચૂંથાવા લાગ્યો અને હું અશ્રુનો ઢગલો થઈ ઢળી પડ્યો. કાકાસાહેબે મને દિલાસો આપતાં પૂછ્યું, ‘કેમ બેટા ! શું વાત છે ? મને કંઈ ભીતરમાં ચૂંથાય છે, શું થાય છે એની મને ખબર પડતી નથી. મારો જીવ ઊંડો ઊતરતો જાય છે અને પાજોદથી દરબારસાહેબનો આગ્રહ છે કે મારે આ પુણ્યભૂમિમાંથી કઈ પ્રસાદી લઈ જવી. તેના વિચારોમાં હું ગળાડૂબ રહું છું. આજે આ પુણ્ય આત્માની સમાધિ પાસે જ આ અસુખ થઈ રહ્યું છે તે દરબારસાહેબના પત્રના પ્રત્યાઘાત રૂપે હોય. ‘કાકાસાહેબ, મને આજ

એમ લાગે છે મારે પોતાને જેને શોધવાનું હતું તેણે (એટલે કે ગઝલે) સ્વયં મને શોધી લીધો છે. અને આજનું અસુખ જોતાં મને તેમાંથી મુક્તિ મળે એવું લાગતું નથી.’ ત્યાંથી અમે મોંઘીબાના મહેલે ગયા. હું સૂનમૂન બેઠો જ રહ્યો. ત્યાંથી ઊઠી અમે શ્રી પ્રહ્લાદસિંહજીના દીવાનખંડમાં ગયા ત્યાં સુધી હું તન્દ્રાવસ્થામાં જ હતો. પ્રહ્લાદસિંહજી બાપુએ પણ મને પૂછ્યું, ‘ભટ્ટભાઈ, આજ ઢીલા કેમ લાગે છે ?’ મેં કહ્યું, ‘કંઈક મને ભીતરમાં ચૂંથાય છે. વલોપાતનું કારણ મને મળતું નથી.’ આ જ ક્ષણે મારી નજર દીવાનખંડમાં રાખેલા માછલીઘર પર પડી અને કંઈ કાવ્યની નીચે પ્રમાણે લીટી આવી.

‘સામું પડેલું નવું કાચનું મેજ-ખોખું’ આવું કંઈ લખી મેં એક કાવ્ય અંતરમાં ઘૂટ્યું.
 ‘તમે માછલાં કાચમાં કેદ,
 અમે માણસો અંજેજની હકૂમતના ગુલામ
 તમો કેદમાં કીડા કરો છો,
 અમે માણસ આપસમાં લડી હિંસાનો આશ્રય લઈ છીએ.’

સાંજના સમયે કાવ્ય લઈ લલિતજીના આશીર્વાદ લેવા ગયો. કહ્યું, ‘સરસ. તમે ચોક્કસ કવિ થશો.’ મેં કહ્યું, ‘ગુરુદેવ ! મારે ગઝલો લખવી છે.’ એ બધું એક જ કહેવાય. મારા આશીર્વાદ છે. એમ કહી એમણે કાવ્ય પર જ કવિતામાં આશીર્વાદ લખી આપ્યા. (એ કાવ્ય સાચવવા મેં ખૂબ જ ધ્યાન રાખેલ, પરંતુ મારી બદકિસ્મતીથી આજે હું એને ખોઈ બેઠો છું.)

આ પ્રસંગ પછી ઘાયલ પોતાની પહેલી ગઝલ વિશેની જે વાત કરે છે તે વાતમાં બે-ત્રણ વાતો મહત્ત્વની બને છે. તેમણે પહેલી ગઝલ લખી ત્યારે તે સમયના શયદા વગેરે ગઝલકારોમાં ફારસી, ઉર્દૂ શબ્દો ગુજરાતી ગઝલમાં લખવાનું ચલણ હતું. બીજી વાત એ વખતે ઝર રાંદેરીકૃત શાયરી ભાગ ૧-૨ (સંયુક્ત)ને જ ગઝલના અભ્યાસ માટે અધિકૃત ગણવામાં આવતું હતું અને ત્રીજું ઘાયલની ભીતર ગઝલના સંસ્કાર અને ગઝલનો લય એવી રીતે પડેલો હતો કે તેમની પહેલી ગઝલ પણ એક સિદ્ધહસ્ત ગઝલકાર જેવી પકવ હતી. આ પ્રસંગનું આલેખન ઘાયલના શબ્દોમાં જોઈએ :

કલાપી નગરીથી હું પાજોદ ગયો ત્યારે જાણે કે હું કોઈ અન્ય આલમમાં હતો. અનિદ્રા અને ત્વચારોગનો હું ભોગ બની ચૂક્યો હતો. બસ એક જ લગની... અને તે ગઝલ. પાજોદમાં ગઝલનું વાતાવરણ ખરું. દરબારસાહેબની ઈચ્છા કે હું ગઝલો જ લખું પરંતુ ત્યાં ગઝલ વિશે માર્ગદર્શન આપે તેવા કોઈ વિદ્વાન ન હતા. એટલે મારી મૂંઝવણનો પાર રહ્યો ન હતો. ત્યારે ગુજરાતી ગઝલમાં શયદા વગેરે ફારસી, ઉર્દૂ એટલે કે ‘હુસ્ન’, ‘ઈશક’ વગેરે શબ્દો પ્રયોજતા. મને તે ખૂંચતું. એટલે મેં મનોમન નિર્ધાર કર્યો કે હું મારી સોરઠી ભાષામાં ગઝલ કહીશ. ગઝલના ઇંદ-શાસ્ત્ર વિશે હું પાજોદ મુલાકાતે આવતા શાયરોને પૂછતો, પણ મને સંતોષકારક જવાબ મળતો ન હતો. મારી

વિમાસણ વધ્યે જતી હતી. તે સમયે રાંદેરથી 'કારવાં' માસિક નીકળતું જેના તંત્રી વહેસી હતા. એમને મેં પત્ર દ્વારા છંદ વિશે માર્ગદર્શન આપવા વિનંતી કરી. એમણે મને ઝાર રાંદેરીકૃત 'શાયરી ભાગ ૧-૨ (સંયુક્ત)' વાંચવાની અને પચાવવાની ભલામણ કરી. મેં તૂર્ત જ તે પુસ્તક મંગાવી બહેરોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. આ અરસામાં મને 'અસર' સાલેરી કે જેના પિતા બાંટવા મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી હતા, તેમનો ભેટો થયો. અને તેમને મેં મને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારવા વિનંતી કરી. તે બહુ જિન્દાદિલ હતા અને પ્રગતિશીલ પણ હતા. તેમણે મને કહ્યું, 'ઉસ્તાદ વગેરેની ઔપચારિકતાની જરૂર નથી. 'તમે તમારી ગઝલો મને મોકલજો. હું જોઈશ અને તમને સૂચન કરવા જેવું હશે એ જણાવીશ.' મેં એક ગઝલ એમને મોકલી, જે નીચે પ્રમાણે હતી.

નથી સમજાતું જીવે કોણ કોની મહેરબાની પર ?
 મહોબત પર જવાની કે મહોબત ખુદ જવાની પર !
 મને પૂછી રહ્યા છો હું કરું છું શેખી શાની પર ?
 મહોબત પર, મનોબળ પર, નજર પર, નવજવાની પર.
 હજારો વાર હું માર્યો ગયો છું મહેરબાનીથી,
 ભરોસો કેમ રાખું કોઈની હું મહેરબાની પર !
 ન તૂટી જાય આ ગરદન નમી આભારના ભારે !
 હવે બસ કર ન કર તું મહેરબાની મહેરબાની પર.
 મરે છે મહેરબાની પર તો 'ઘાયલ' છો મરે કોઈ !
 જીવ્યો છું ને હજુ જીવીશ હું ના મહેરબાની પર.

તા. ૬-૧૦-૪૩

આ ગઝલ શ્રી અસરસાહેબે પ્રત્યુત્તર સાથે પરત કરી, એમ લખીને કે, 'તમારે તમારી ગઝલ કોઈને બતાવવાની જરૂર નથી.' અને ઘાયલ જણાવે છે કે મેં પણ મારા માંહલા પર ભરોસો રાખી અન્યને ગઝલ મોકલવાનું બંધ કર્યું એવા વિશ્વાસે કે મારો માંહલો કહે એ જ ગઝલ.

ઘાયલની ગઝલોમાં એકથી વધુ મત્લા લગભગ સહજ રીતે આવે છે. બીજા મત્લાને ઉર્દૂ પરંપરામાં હુશને-મત્લા કહે છે. મત્લા (પૂર્વકડી)નું સૌન્દર્ય વધારે પ્રગટાવતી બીજી પૂર્વકડી કે બીજી પૂર્વકડીઓ. ઘાયલની ઘણી ગઝલોમાં એકથી વધુ હુશને-મત્લા જોવા મળે અને ક્યારેક તો આખી ગઝલમાં મક્તા સિવાય બધા જ હુશને-મત્લા હોય.

હળવે હળવે વાય છે એ કોણ છે ?
 ધીમે ધીમે ગાય છે એ કોણ છે ?
 વીજ સમ વળ ખાય છે એ કોણ છે ?
 દૂરથી વરતાય છે એ કોણ છે ?

વેલ થઈ વીંટાય છે એ કોણ છે ?
 ઓછાં ઓછાં થાય છે એ કોણ છે ?
 હરખી હરખી ધાય છે એ કોણ છે ?
 પકડી પકડી પાય છે એ કોણ છે ?

ઘાયલે ગુજરાતી ભાષાનો તેની તમામ ક્ષમતા સાથે ગઝલમાં ઉપયોગ કર્યો છે. તેમની ગઝલો દૃઢ્યને સીધી સ્પર્શી જનારી હોય છે કારણ કે તેમની ગઝલોની ભાષા લોકભાષા છે. બોલચાલની ભાષામાં તેમણે ગઝલોનું સર્જન કર્યું છે અને એટલે જ ‘સફરના સાથી’ પુસ્તકમાં તેમના સમકાલીન ગઝલકાર રતિલાલ ‘અનિલ’ જણાવે છે કે “આખાં ગુજરાતી ભાષાને કેટલા રૂઢિપ્રયોગો આપ્યા ? પછીની પેઢીમાં ગઝલમાં આ કામ ઘાયલ કરે છે.”

કોને જઈ કહેવી આ વાત,
 જીતે હાર્યા જેવી વાત.

ઘાયલના સમયમાં ગઝલે ગુજરાતી ભાષામાં સર્જાતાં કાવ્યોની સાથે ઊભા રહેવાનું પોતાનું ગજું છે એ બતાવવાનું બાકી હતું. અને આથી જ ‘સફરના સાથી’માં રતિલાલ અનિલ કહે છે તેમ “ગઝલપ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ તેમ સાક્ષરી ઉપેક્ષા આગળ વધી. જાહેર વિરોધ બની ગઈ.” ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલને સરળતાથી સ્વીકૃતિ નથી મળી. આ સમયના ગાળામાં ગઝલની ભાષા અને તે સમયની અન્ય સાહિત્યકારોની માનસિક સ્થિતિનો પરિચય ઘાયલના એક પત્ર દ્વારા આપણને મળે છે. ઘાયલે સ્વામી આનંદને જે પત્ર લખ્યો હતો તે ‘ભૂમિપુત્ર’માં ૬-૮-૭૩ના રોજ પ્રગટ થયો છે. તેનો પહેલો પેરેગ્રાફ જોઈએ. “હું મોટા ભાગે ચોખલિયા સાક્ષર વર્ગની અણમાનીતી એવી ગઝલ-શૈલીમાં મારા મનના ભાવ-આવેગની અભિવ્યક્તિ શોધતો હોઉં છું. મારા છૂટે દોર અવલોકનમાં સાક્ષરી ચીલાઓની ધૂંસરી ન સ્વીકારતાં ગુજરાતી, હિન્દી, ફારસી, સંસ્કૃત કશાનો ટાળો કર્યા વગર જે કોઈ ભંડોળનો શબ્દ હૈયે ચડે કે ઊગે તેને જોતરી લઈને ધસ્યો જાઉં છું. અને તેની જિંદગી જનતાની જીભને ભળાવું છું. જનતાની જીભે વસે તે શબ્દ સાચો ને નરવો. એ જ પ્રાણદાયી ભાષા ખોરાક છે ને જનસમાજ શરીર. સારો-નબળો ચાહે તે ખોરાક શરીરમાં નાખો, શરીર ખપનો હોય તેટલો પચાવી લેશે અને મળ તેટલો કાઢી નાખશે.” આવા સમયના ગાળામાં પરંપરિત ગઝલનો પહેલો પ્રમાણભૂત ગઝલસંગ્રહ તે ઘાયલનો ‘શૂળ અને શમણાં’ કહી શકાય અને પાયાનો સંગીન પથ્થર પણ કહી શકાય. મરીઝ અને ઘાયલ એ ગુજરાતી ગઝલનાં એવાં બે મહત્ત્વનાં શિખર છે જેમની ગઝલોમાં ગુજરાતી ગઝલનું ગજું, ગુજરાતી ભાષાની ક્ષમતા અને ગુજરાતી ગઝલના ભવિષ્યનો અણસાર આવી જાય. ગુજરાતી કવિઓની સમગ્ર કવિતાના સંગ્રહો ઉમાશંકરથી પ્રગટ થવાની શરૂઆત થાય છે. પણ સમગ્ર ગઝલનો પ્રથમ સંગ્રહ

એ ઘાયલનો સંગ્રહ છે. ઘાયલની ગઝલ અને તેની ભાષા વિશે અનિલ જણાવે છે કે “ગઝલના મિજાજના પરિચય માટે આપણે ઘાયલની બળૂકી ભાષામાં સડસડાટ વહેતી, પ્રભાવપૂર્ણ પડછંદા પાડતી કેટલીક દૃષ્ટાંતરૂપ ગઝલો પાસે જવું જોઈએ. મરીઝ પાસે વિચાર અને ચમત્કૃતિ જેવું અનાયાસ પ્રગટ થતું વ્યંગ્ય અર્થઘટન છે, પણ ઘાયલની ગઝલમાં બળૂકા પ્રવાહના જોમજુસ્સા સાથે પોતીકો મિજાજ પણ છે. ઘાયલ રિવાજ નહીં, મિજાજ ગઝલકાર છે અને છતાં તે પરંપરાને વફાદાર પણ છે. એનો સાદ ‘મોટો નહીં, પણ બળૂકો છે.’”

ઘાયલની પઠનકલા એ ઘાયલની ભાષા જેટલી જ નોંધપાત્ર ગણી શકાય.

એક મજબૂરી મહીં મનની રહી ગઈ મનમાં,

એક ગઝલ જેમ મરી જાય રજૂઆત વગર.

ઘાયલની રજૂઆત જાનદાર હતી ઘાયલ. વગર મુશાયરાની સફળતા જાણે ફિક્કી લાગતી એવું એ સમયના ગઝલકારો અને શ્રોતાઓ માનતા. ગઝલોની જો સારી રીતે રજૂઆત ન કરવામાં આવે તો એ મરી જતી હોય છે એવું સ્પષ્ટ માનનાર ઘાયલસાહેબ પાસેથી છંદ અને લયની ખૂબીઓ તેમની રજૂઆત વખતે જાણવા મળતી હતી. ઘાયલની ગઝલમાં પ્રેમની ભાષા એટલે કે તગઝૂલ અને કાવ્યતત્ત્વ એટલે કે શેરિયત બંને આવી જાય છે. મુશાયરા અને અમૃત ઘાયલ આ બે શબ્દ ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે અભિન્ન રૂપે વર્ષો સુધી રહ્યા. ગુજરાતી ગઝલના વિકાસમાં મુશાયરા-પ્રવૃત્તિનો ફાળો, ઘાયલની દૃષ્ટિએ મુશાયરો એની ગુણમર્યાદા અને એ સમયગાળાને સમજી શકીએ તે માટે નીતિન વડગામાની મુલાકાતમાં તેમનો જવાબ જાણીએ.

“આમજનતામાં કોઈએ કવિતાનો પ્રવેશ કરાવ્યો હોય તો તે મુશાયરા પ્રવૃત્તિએ કરાવ્યો છે. જનતા કોઈ દિ’ કવિતા માટે આટલી સંખ્યામાં થતી જ ન હતી. આપણે ભણતાં ત્યારે કવિતાનું પાનું આવે ત્યારે ફેરવી નાખતા. એટલે કવિતાને જનતા સુધી પહોંચાડવામાં મુશાયરાનો ફાળો છે. બગસરામાં તથા બીજાં કેટલાંક ગામડાંમાં પણ મુશાયરા થયા. મુશાયરા પ્રવૃત્તિના પાયામાં ત્રણ જણાં - ‘બેકાર’, ‘રતિલાલ’ અનિલ અને અમીન આઝાદ. ‘બેકાર’સાહેબ મુશાયરાના મહારથી ગણાતા. મુશાયરાનું મક્કા કે મદીના એ સુરત અને રાંદેર, એ વખતમાં ત્યાં મુશાયરા થતા.”

ઘાયલના બીજા ગઝલસંગ્રહ ‘રંગ’ની પ્રસ્તાવના ‘પચરંગી પંખી’માં કવિ મકરંદ દવે જણાવે છે કે ઘાયલની ગઝલનું સ્વરૂપ પંચરંગી છે : (૧) આત્મપરિચય, (૨) પ્રણયરંગ, (૩) મયપરસ્તી, (૪) પીડિતોની વ્યથા ને પ્રેરક ઉદ્બોધન (૫) માનવ-પૂજા.

ઘાયલની ગઝલ એ બાલાશંકર અને કલાપી પછીના બીજા તબક્કાની ગઝલ છે જેમાં શયદા, મરીઝ, ઘાયલ, ગની જેવા ગઝલકારોએ ગુજરાતી ગઝલના વિષયોની ક્ષિતિજોને વિકસાવી છે. ધીરેન્દ્ર મહેતા ‘અનોખા મિજાજની પ્રયોગશીલ અભિવ્યક્તિ’

લેખ (કવિલોક : જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૦ના અંક)માં જણાવે છે તેમ “ગુજરાતી ગઝલોના વિષયો વિસ્તારીને તેને આસપાસના જીવનના સંસ્કાર આપીને વાતચીતની નજીકની ભાષાનો વિનયોગ કરીને ગઝલને ગુજરાતી રૂપ આપ્યું છે. એ સમયના ગાળાના ગઝલકારોમાં ઘાયલનો અભિગમ સવિશેષ પ્રયોગશીલ રહ્યો છે. મિજાજ પરત્વે તેમજ અભિવ્યક્તિના ઢંગ પરત્વે તેમની રચનાઓમાં એવાં લક્ષણો દષ્ટિગોચર થાય છે જેને કારણે તેઓ અનેક ઠેકાણે આજના ગઝલકારોના પૂર્વજ જણાશે.”

ઘાયલ વિશે લખતાં તેઓ જણાવે છે કે, “સંકુલ મનોભાવોને માર્મિક રીતે મૂર્ત કરવામાં પણ ઘાયલ પુરોકાલીન તેમજ સમકાલીનોથી જુદા તરી આવે છે.”

આંસુ હતાં કે હૈયું ન જાણે શુંયે હતું ?

કેં આંધી જેવું આંખમાં ઊઠી શમી ગયું.

મનોભાવને વ્યક્ત કરવામાં કેવાં નવાં ઉપમાનો-પ્રયોગો કરે છે તે જુઓ :

નયનથી દૂર ક્યાં લઈ જાય છે મને, અસ્થિ આશાનાં ?

અરે એ કુંડ દામો એ તળેટીની જ જોડે છે.

ચાંદનીમાં ચમકતી રેતી અને સમુદ્ર આ બે વચ્ચેના સામ્યની વાત કરી કવિ ચિત્તની અસ્વસ્થ સ્થિતિનો પરોક્ષ સંકેત રચે છે.

કેં ચાંદની જ એવી હતી, ભાન ના રહ્યું, -

જાવું હતું સમુદ્ર ભણી, રણમાં જઈ ચઢ્યો !

સૂક્ષ્મતા અને સંકેતાત્મકતાના દષ્ટાંતરૂપ એક બીજો શેર ! :

પુશીથી તારલાઓ જાવ પોઢી !

નથી ચિંતા, હવે મોંસૂઝણું છે.

જ્યાં માત્ર પ્રકૃતિવર્ણન છે ત્યાં પણ દષ્ટિની અભિનવતા ધ્યાન ખેંચે છે.

નભ છે કે અંધકારનું વન ! રાત તો જુઓ !

ક્યારેક ઇન્દ્રિયવ્યત્યયથી પણ કામ લેવાયું છે :

કોલાહલો ચસે છે ઊડુગણની આંખમાં !

ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય રીતે આલેખાયેલું આ નિસ્તબ્ધતાનું ચિત્ર જુઓ :

ઊંઘી રહ્યો છે આખો મહોલ્લો શું બોલીએ ?

બોલે છે બસ હરીફરી હોલો, શું બોલીએ ?

બોલાવતો હતો તે બપૈયો બળી મૂઓ,

બબડી રહી છે બોખી બખોલો ! શું બોલીએ ?

એક શબ્દથી માંડીને એક પંક્તિ સુધીના કાફિયા-રદીફ કે અલગ કાવ્યપંક્તિ બનવાનું ભાવ-સામર્થ્ય દાખવતી પંક્તિઓ રદીફ-કાફિયા વેશે પસાર થતી પણ ગઝલોમાં જોઈ શકાશે.”

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ ઘાયલ ૧૯૩૦ના દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં ગઝલ તરફ વળ્યા. એ પહેલાંની ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે પરિસ્થિતિ કેવી હતી ? એ પરિસ્થિતિનો કેવો લાભ મળ્યો ? તેનો જવાબ આપતા વિનોદ જોશીની મુલાકાતમાં અમૃત ઘાયલ જણાવે છે કે “મેં ગુજરાતને ગઝલ આપી તે પૂર્વે ‘ગુજરાતી ગઝલવિસ્તાન’ (સંપાદક : જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી - સાગર મહારાજ) ૧૯૧૩ આસપાસ પ્રગટ થઈ ચૂક્યું હતું. બાલ, કલાપી, મણિલાલ વગેરેનો દોર પૂર્ણ થયો હતો. એટલે ગઝલને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી ભૂમિકા તો હતી. પણ હું એ વિશે કશું વિશેષ જાણતો ન હતો. હું ઉર્દૂ શીખ્યો તે અરસામાં રાંદેરથી ‘કારવાં’ માસિક નીકળતું હતું તેમાં ગઝલો પ્રગટ થતી તેનાથી, ખાસ તો ઉર્દૂના અભ્યાસથી મને વિશેષ લાભ થયો છે.”

કવિ શ્રી નીતિન વડગામાને આપેલી મુલાકાતમાં ગઝલોમાં તળપદી ભાષા-વાણીનું જે બળ અનુભવાય છે તેનો જવાબ આપતાં ઘાયલ જણાવે છે કે, “મેં આપને કહ્યું ને સાહેબ કે મને એ ફારસી શબ્દો જ નહોતા ગમતા. શયદાસાહેબ પણ ‘ઇશક’ લખે ‘હુશન’ લખે, ત્યારે હું એમ કહું કે આપણી ભાષામાં પણ ‘પ્રેમ’ જેવો શબ્દ છે. ‘રૂપ’ જેવો શબ્દ છે. ‘સૌન્દર્ય’ છે. ‘માધુર્ય’ છે... તો પછી આપણી ભાષાને જ ઉખેડો ને ! મને તો પહેલીથી મારી ભાષાનો ગર્વ હતો કે આપણી ભાષા કેવી સમૃદ્ધ છે ! કેટલી ભારજલવી આપણી ભાષા છે કે કોઈ પણ ભાવનું વહન કરી શકે. એટલે મારી આંતરિક જરૂરિયાત એ હતી કે મારી સોરઠી ભાષામાં કેમ ન લખાય ? એટલે મેં એ નિશાન તાક્યું. અને આપણે ત્યાં આટલો તળપદીનો ઉપયોગ કર્યો હોય એવો ગઝલ-ગો મારા ધ્યાનમાં તો નથી એટલે તળપદી ભાષામાં ગઝલો કહેવાનો પડકાર પહેલાં તો મેં ઝીલ્યો એમ હું નમ્રતાથી કહી શકું તેમ છું.”

તળપદી ભાષામાં, સોરઠી ભાષામાં ગઝલનું સર્જન કરનાર ઇંદશુદ્ધિ અને ઇંદપ્રભુત્વ માટે ઉર્દૂ ભાષાનો મહત્ત્વનો પરિબળ તરીકે સ્વીકારે છે. તેઓ ઇંદશુદ્ધિ અને ઇંદપ્રભુત્વ વિશે વાત કરતાં જણાવે છે કે, “ઉર્દૂનો તો હું અહેસાનમંદ છું; ઉર્દૂ ન શીખ્યો હોત તો આ ગઝલ હું લખી ન શક્યો હોત. આજે, આ તબક્કે પણ હું જે ગઝલો આપું છું એ બધી ગઝલોમાં ઇંદશુદ્ધિ તમે જોઈ શકશો. પણ હા, ઉર્દૂનો અભ્યાસ મારા ઇંદપ્રભુત્વમાં ઉપકારક બન્યો છે, અને કેટલીક ગુજરાતીમાં અપરિચિત એવી બહરને ઉર્દૂમાંથી લાવીને મેં એનો સદુપયોગ પણ કર્યો છે. ગઝલને નામે મેં કાવ્યનો ઉપહાસ કે ભર્ત્સના કર્યા નથી.”

અમૃત ઘાયલની સમગ્ર ગઝલોમાંથી પસાર થતાં ભાષાકર્મ, વિષયવૈવિધ્ય અને અભિવ્યક્તિ એ ત્રણેય દષ્ટિએ તેમનું નોંધપાત્ર કામ નજરે ચઢે છે. સંખ્યાની દષ્ટિએ અને સત્ત્વની દષ્ટિએ તે સતત વિકસતા રહેલા ગઝલકાર છે.

સંશોધનગ્રંથ અલગ તારવવા માટે પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાંથી પસાર થવું અનિવાર્ય બની રહેતું હોય છે. એટલે વર્ષ ૨૦૧૨-૧૩ના ‘સંશોધન અને સંપાદન’ના સરવૈયા માટે અનેક પુસ્તકોમાંથી પસાર થયા બાદ સંશોધનગ્રંથની સૂચિ તૈયાર કરવાની કોશિશ કરી છે.

સંશોધનગ્રંથોમાં મોટા ભાગે પદવીકેન્દ્રી સંશોધનગ્રંથ છે. જેમાં એમ.ફિલ.-પારંગત કે પીએચ.ડી. માટે સંશોધન થયું છે. અને કેટલાંક માઇનર રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ અથવા કોઈ પ્રકલ્પયોજના હેઠળ થયેલાં સ્વતંત્ર સંશોધન છે.

મહદંશે આ સંશોધનોનો મૂળ હેતુ સંશોધન નહીં, પરંતુ બાયોડેટા છે. સંશોધન કરીને ‘ડોક્ટર’ની પદવી મેળવવી એ વિદ્યાર્થીની અને સંશોધન કરાવીને પોતાની કેડિટ વધારવી એ પીએચ.ડી. માર્ગદર્શકની જરૂરિયાત છે. ‘NAAC’ આવ્યા પછી ઇન્ડિકમેન્ટ મેળવવા માટે સંશોધન અનિવાર્ય બનતું ચાલ્યું છે. પદવીકેન્દ્રી સંશોધન કરનાર માટે સંશોધન કરતાં પદવી વધુ મહત્ત્વની હોય છે. પરિણામે કાં તો વિષય એ પ્રકારનો પસંદ થાય છે અથવા વિષયને યોગ્ય રીતે કાંતવામાં નથી આવતો. તેમ છતાં આ ગાળામાં કેટલાંક સારાં સંશોધનકાર્ય થયાં છે.

સંશોધન એટલે કોઈ સમસ્યાનો ઉકેલ શોધવો, કોઈ છુપાયેલી સામગ્રીને શોધવી, કોઈ બાબતને કેન્દ્રમાં રાખીને નવી માહિતી શોધવી. અન્ય વિષયમાં તાર્કિક પદ્ધતિથી નવાં તથ્યો શોધવામાં આવતાં હોય છે તેમ સાહિત્યિક સંશોધનમાં પણ તથ્યપૂર્ણ માહિતી શોધવી, સાહિત્યિક સમસ્યાઓના ઉકેલ શોધવા વગેરે જેવી બાબતો તો કેન્દ્રસ્થાને હોય જ છે. જેમ કે, મધ્યકાલીન કવિઓ અંગેની વિગતો - નરસિંહનો સમય, પ્રેમાનંદનાં નાટકો વગેરે. જોકે સાહિત્યિક સંશોધનના વિષયો જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે સંશોધકને આસ્વાદપૂર્ણ સમીક્ષાત્મક સંશોધન પ્રમાણમાં વધુ આકર્ષે છે.

સમીક્ષાત્મક સંશોધનમાં સંશોધકની વિશિષ્ટ સજ્જતા અપેક્ષિત છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે વિવેચક પણ કૃતિના આસ્વાદ, રચના આદિ સંદર્ભે ગુણ-દોષને તપાસતો હોય છે. એ પરિસ્થિતિમાં સમીક્ષાત્મક સંશોધકે વિવેચક કરતાં જુદી દષ્ટિ કેળવવી અનિવાર્ય બની રહે છે. કારણ કે સમીક્ષક પોતાની પસંદ-નાપસંદને આધારે કૃતિની સમીક્ષા કરી શકે છે, પરંતુ સંશોધકે પોતાના વ્યક્તિગત માપદંડોને બાજુ પર રાખીને તટસ્થતાથી આસ્વાદપરક મૂલ્યાંકન કરવાનું હોય છે. સમીક્ષક કૃતિના હાદંને કે સર્જકની સર્જનશૈલીનો માત્ર નિર્દેશ કરીને પોતાની વાત પૂરી કરી શકે છે, પરંતુ સંશોધકે કૃતિનું

હાઈ, હાઈને ખોલતા ઘટકો, તેની પાછળ રહેલો સર્જકનો વિશેષ પરિવેશ, સર્જકનું સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વ આદિ તમામ બાબતોનું વિવરણ કરીને કૃતિ-સર્જકની વિશેષતાને ખોલી આપવાની હોય છે. જે સમસ્યા લઈને સંશોધક ચાલ્યો હોય તેનું સ્પષ્ટ નિરાકરણ આપવાનું હોય છે. વિવેચકનું મુખ્ય લક્ષ્ય કૃતિમાં રહેલા રસકેન્દ્રો અને સૌંદર્યનો પરિચય કરાવવાનું હોય છે, પરંતુ સંશોધકનું લક્ષ્ય સત્યાન્વેષણનું હોય છે.

પરંતુ, વર્તમાન સાહિત્યિક સંશોધન સંદર્ભે તકલીફ એ છે કે સંશોધક પાસે કોઈ સમસ્યા નથી, અને તે સંશોધન કરે છે તો તે સંશોધનની પ્રક્રિયા દરમિયાન ખરેખર કાંઈ શોધી શકશે ખરો ? જેમ કે, મધ્યકાલીન સર્જક વિશે તેમના સમય, તેમની રચનાઓ આદિ અંગે સંદિગ્ધતા પ્રવર્તતી હોય તો તે સંદર્ભે સંશોધન કરી શકાય, પરંતુ આધુનિક સર્જકોનાં સમય કે રચના અંગે કોઈ સંદિગ્ધતા ન હોય તો ત્યાં એ પ્રકારની સમસ્યા ન હોય. તો ત્યાં ‘સંશોધક’ શું શોધશે ? એ સંદર્ભે આધુનિક સર્જકો પર સંશોધનકાર્ય કરનાર સંશોધકના મનમાં સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ કે તે કઈ સમસ્યાને કેન્દ્રમાં રાખીને સંશોધન કરવા ઇચ્છે છે, જે વિવેચન કરતાં વિશેષ હશે, પરંતુ આવી સ્પષ્ટતાઓના અભાવે સંશોધક સાહિત્યજગતને વધુ સમૃદ્ધ કરી શકતો નથી.

૨૦૧૨-૧૩ના ગાળામાં સાહિત્યજગતને સમૃદ્ધ કરનારાં અને માત્ર સંખ્યાવૃદ્ધિ કરનારાં – બંને પ્રકારનાં સંશોધનો મળ્યાં છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યથી માંડીને લોકસાહિત્યમાં સર્જક પોતાની વાત પહોંચાડવા કોઈ ને કોઈ પ્રયુક્તિ પ્રયોજતો જ હોય છે. આ બે વર્ષો દરમિયાન બે પ્રયુક્તિ પર સંશોધનકાર્ય થયેલું જોવા મળે છે : અલંકાર અને પ્રતીક. તેમાં શ્રી અશોકભાઈ પટેલે ‘અલંકાર’ પર કરેલું સંશોધન ‘ગુજરાતી કવિતામાં અલંકારનિરૂપણ’ નોંધપાત્ર છે. તેમણે ભારતીય કાવ્યપરંપરામાં અલંકારોનો વિકાસ જણાવીને આચાર્ય મમ્મટ દ્વારા ચર્ચિત ૬ શબ્દાલંકાર અને ૬૧ અર્થાલંકારની સંસ્કૃત સોદાહરણ વાત કર્યા બાદ કાન્ત, ઉમાશંકર જોશી, રાવજી પટેલ અને મણિલાલ દેસાઈની કવિતાને કેન્દ્રમાં રાખીને અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં અલંકારનિરૂપણ દર્શાવ્યું છે. સામાન્ય રીતે ગુજરાતી કૃતિઓમાં પ્રયોજાયેલા અલંકાર તપાસવામાં આવે ત્યારે લગભગ ૧૩-૧૫ અલંકારોની આસપાસ દુનિયા ફર્યા કરે છે. તેને બદલે સંશોધકે ઉપરોક્ત ચાર કવિઓની રચનામાં વકોક્તિ, સંદેહ, અપ્રસ્તુતપ્રશંસા, દીપક, વિભાવના, વિશેષોક્તિ, નિદર્શના આદિ અલંકારો ધરાવતી પંક્તિઓ રજૂ કરી છે. જેમ કે, ઉમાશંકર જોશીની રચનામાં – ‘વિરોધ’ અલંકાર.

– મરી, અજબ શક્તિઓ જગવશું અહિંસા તણી

અને મરણ કિંમતે મૂલવશું મહાયેતન.

તો રાવજી પટેલની રચનામાં – સંસૃષ્ટિ અલંકાર (જેમાં એકથી વધુ અલંકાર હોય)

અજાણતાં સ્હેજ અડી જવાયું
 જેવું મને કો જનથી; ત્યહીં તો
 મારા મનોવૃક્ષ પરે ફૂટેલી
 ખરી પડી યાદ તણી કળી કો...
 ને રોમરોમે હથિયાર ખેંચ્યાં
 એ સ્પર્શ સામે પલવારમાં તો

અહીં રૂપક, સ્મરણ તથા સજીવારોપણની સંસૃષ્ટિ છે.

રાવજી પટેલની રચનાઓમાં ‘સ્મરણ’ અલંકાર ધરાવતી પંક્તિઓ આપતી વખતે સંશોધકે નોંધ્યું છે કે ‘રાવજી પટેલનાં ૨૦થી વધુ કાવ્યોમાં સ્મરણ અલંકાર છે. અતીતનાં સ્મરણો રૂપે રહેલો આ અલંકાર તેમની કવિતાનું મુખ્ય અંગ બની રહ્યો છે. એટલે કે સર્જક દ્વારા પ્રયોજાતા અલંકાર તેમની શૈલી-બાનીનું અંગ બની રહે છે.’ આ વાત વિગતે તેમણે ચોથા પ્રકરણમાં ચર્ચા છે. ગુજરાતી કૃતિઓમાં અન્ય અલંકારો જોવા માટે આ સંશોધન નમૂનારૂપ સાબિત થઈ શકે તેમ છે.

એ જ રીતે નોંધપાત્ર સંશોધન એટલે રવજી રોકડ દ્વારા થયેલું ‘અવળવાણી : સ્વરૂપ અને સાહિત્ય’. લોકસાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો, કૃતિ આદિમાં એટલી બધી વણખૂલેલી દિશાઓ છે કે તે સતત સંશોધકોને આકર્ષે છે. ૨૦૧૨માં રવજી રોકડે જ્ઞાનમાર્ગી સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો પૈકી ઓછા ચર્ચાયેલા સ્વરૂપ ‘અવળવાણી’ દ્વારા આધ્યાત્મિક વારસાનું વહન કરતાં સ્વરૂપ અને કૃતિઓ વિશે સંશોધન કર્યું છે. તેમણે ‘સંતસાહિત્ય’ના શબ્દાર્થ, લાક્ષણિકતાઓ વગેરે વિશે જણાવી ‘અવળવાણી’ની ફૂટકાવ્ય, પ્રહેલિકા, સંધાભાષાની રચના, હરિયાળી વગેરે સાથે તુલના કરીને સ્વરૂપને વધુ સ્પષ્ટ કર્યું છે. વૈદિક-પૌરાણિક સાહિત્ય, બૌદ્ધ-સિદ્ધ – નાથ પરંપરા આદિ પૂર્વપરંપરાઓમાં પ્રયોજાયેલી અવળવાણી વિશે નોંધ લીધા બાદ વિષય, શૈલી, પ્રયોજન તથા સ્વરૂપને આધારે અવળવાણીનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. આ સંશોધનમાં મહત્ત્વની બાબત છે, તેમણે કરેલી ‘અવળવાણી’ કૃતિઓનું એકત્રીકરણ. તેમણે પોતાના સંશોધનગ્રંથમાં તો વિષયઅભ્યાસ સંદર્ભે કર્તા, વિષય, સ્વરૂપ આદિ તમામ બાબતોની ચર્ચા કરતી વખતે ઉદાહરણરૂપ અવળવાણી ટાંકી જ છે. તે ઉપરાંત લગભગ ૩૦૦ જેટલી અવળવાણી અલગ પરિશિષ્ટરૂપે આપણને આપી છે. આ અવળવાણીનું એકત્રીકરણ પોતે જ સંશોધન બની રહે તેવું છે.

કોઈ બાબત માટે ખોટી માહિતી પ્રચલિત હોય, તો સંશોધક પુરાવાઓને આધારે સાચી માહિતી પ્રસ્થાપિત કરે. શ્રી જયના પરમ પાઠકના સામયિકલક્ષી સંશોધનકાર્ય ‘ગુજરાતનું શાળાપત્ર : અભ્યાસાત્મક પર્યટન (ઈ. સ. ૧૮૬૨-૧૯૪૬)’માં આ પ્રકારનું સંશોધનકાર્ય થયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભકાળે સાહિત્યને પોષનાર

સામયિકોમાંથી મહત્વનાં સામયિકમાંનું એક ‘ગુજરાતનું શાળાપત્ર’ આ અભ્યાસના કેન્દ્રસ્થાને છે. સામાન્ય રીતે ‘શાળાપત્ર’ની નોંધ લેવાય ત્યારે ‘નવલરામ’ના પ્રદાન સંદર્ભે જ નોંધ લેવાય છે. તેના કારણે ‘શાળાપત્ર’ અંગે ઘણી વિગતો ચૂકી જવાય છે. જેમ કે, સંશોધિકાએ નોંધ્યું છે તેમ ‘શાળાપત્ર’ના જ્યુબિલી અંકમાં લાલશંકર ઉમિયાશંકરે નોંધ્યું છે કે ‘સામાન્ય રીતે શાળાના કામમાં મદદરૂપ થાય એવા એક ચોપાનિયાની જરૂર શાળાખાતાએ સ્વીકારી અને તે બાબતમાં મહૂમ મહીપતરામભાઈની યોજના મહેરબાન ડિરેક્ટરસાહેબે પસંદ કરી અને ૧૮૬૧ના જૂન માસથી ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ નીકળવા માંડ્યું.’. જ્યારે સંશોધિકાએ તારવેલી હકીકત એ છે કે ‘શાળાપત્ર’નો પ્રથમ અંક જુલાઈ ૧૮૬૨માં પ્રગટ થયો હતો. શ્રી યાસીન દલાલે ‘અખબારી ઇતિહાસ’માં નોંધ્યું છે કે “ઈ. સ. ૧૮૭૬ના ડિસેમ્બરમાં નવલરામ રાજકોટ આવ્યા... એમની સાથે જ શાળાપત્ર પણ રાજકોટ આવ્યું. અને લાગલગાટ બાર વર્ષ સુધી એટલે કે ૧૮૮૮માં નવલરામનું અવસાન થયું, ત્યાં સુધી એ રાજકોટથી જ પ્રગટ થતું રહ્યું.” તો શ્રી વિષ્ણુ પંડ્યાએ ‘ગુજરાત સામયિક’માં ૨૦૦૮માં નોંધ્યું છે કે “સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળોએ જે મંડળીઓ સ્થપાઈ હતી, તેઓનાં પોતાનાં સામયિક શરૂ થયાં. રાજકોટમાં ‘વિજ્ઞાનવિલાસ’ અને ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ની શરૂઆત થઈ.” જ્યારે સંશોધિકાની નોંધમાં જોઈ શકાય છે કે ‘શાળાપત્ર’નો આરંભ ઈ. સ. ૧૮૬૨ના જુલાઈ માસમાં શ્રી મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠના તંત્રીપદે થયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૨થી ઈ. સ. ૧૮૭૦ સુધી શ્રી મહીપતરામે જ આ સામયિકનું તંત્રીપદ સંભાળ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૦ના મે મહિનાથી નવલરામ પંડ્યાએ તંત્રીપદ સંભાળ્યું. એટલે કે ૧૮૭૦થી ૧૮૭૬ સુધી તો નવલરામે અમદાવાદથી અને ૧૮૭૬માં રાજકોટ ગયા બાદ ત્યાંથી સંપાદનકાર્ય સંભાળ્યું પણ ‘શાળાપત્ર’નું પ્રકાશન તો અમદાવાદથી જ થયું છે. એટલે કે શ્રી યાસીન દલાલે ‘બાર વર્ષથી રાજકોટથી પ્રકાશિત’ થવા અંગેની જે નોંધ કરી છે તેમાં વિગતદોષ છે. તો રાજકોટથી ક્યારેય પ્રકાશિત ન થયેલા સામયિક માટે શ્રી વિષ્ણુ પંડ્યા તેને સૌરાષ્ટ્રનું સામયિક ગણાવે તેના માટે જયનાબહેન ખેદ વ્યક્ત કરે છે : “ગુજરાત શાળાપત્રને સૌરાષ્ટ્રનું ગણાવાય ખરું ?” આ પ્રકારનાં અનેક અવલોકનો આ સંશોધનગ્રંથમાં જોવા મળે છે. માત્ર અન્ય વિદ્વાનોના અભ્યાસમાંથી ઉદ્ધરણો લેવાને બદલે મૂળ કૃતિ, અભ્યાસ કે વિવેચન સુધી જવામાં આવે તો પરિચિત માહિતીને બદલે અન્ય સત્ય લાધે તેવું બને, તે આ અભ્યાસમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

ભીખુ વેગડાનું ‘ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય’ ‘સૈદ્ધાંતિક સંશોધનપ્રક્રિયા’નો નમૂનો પૂરો પાડે તેવું સંશોધનકાર્ય છે. તેમણે ‘મહાનિબંધનાં શોધબિંદુઓ’માં જણાવેલા પ્રશ્નો અનુસાર પોતાના સંશોધનનો આરંભ કરે તે પહેલાં પોતે શેના વિશે સંશોધન કરવા માંગે છે તે સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ કે, દલિત સાહિત્યનો મૂળ ઉદ્દગાતા કોણ છે ? દલિત

સાહિત્યનો ઉદ્ભવ મરાઠી સાહિત્યમાં કેમ થયો ?... દલિત સાહિત્યનો આગવો વિશેષ કયો ? વગેરે. કોઈ પણ સંશોધન માટે આ બાબત ઉપયોગી નીવડે છે. તેમણે દલિતોની ઐતિહાસિક ભૂમિકા, ‘દલિત’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, દલિત સાહિત્યની વિભાવના અને વિકાસ જણાવી કેટલાંક દલિત સાહિત્યકૃતિની સમીક્ષા કરી છે. (શ્રી મહેશ દાફડાએ પણ ‘દલિત સાહિત્યક : સંજ્ઞા, સાહિત્ય અને વિકાસ’માં દલિત સાહિત્ય વિશે પ્રારંભિક માહિતી આપી છે.)

સંશોધનને અંતે સંશોધક કોઈ નિષ્કર્ષ પર પહોંચે, તારણો તારવી આપે, તેવી અપેક્ષા ડૉ. એલ. એસ. મેવાડાના ‘આધુનિકોત્તર ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા’ના સંશોધનકાર્યમાં સંતોષાય છે. તેઓ આધુનિકોત્તર ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં નિરૂપાતા સંવેદન અને અભિવ્યક્તિવિશ્વનો અભ્યાસ કરવા માટે હિમાંશી શેલત, મોહન પરમાર, મણિલાલ પટેલ, રમેશ દવે આદિ ૨૧ વાર્તાકારોની વાર્તાઓમાંથી પસાર થયા છે. આ વાર્તાઓના સંવેદનવિશ્વમાં પ્રવેશ કરાવતાં પહેલાં તેમણે આધુનિક ટૂંકીવાર્તાની મર્યાદા જણાવીને આધુનિકોત્તર ટૂંકીવાર્તાની લાક્ષણિકતાઓ જણાવી છે. દલિત અને નારીવાદી ગુજરાતી વાર્તાનો પણ પરિચય આપ્યો છે. પસંદ કરેલા સર્જકની કેટલીક વાર્તાઓના ‘વિષય’ તરીકે લેવાયેલા વિશિષ્ટ સંવેદનઘટકનો ટૂંકમાં ખ્યાલ આપીને તળપદી ભાષા, પ્રતીકો આદિનો ખ્યાલ આપીને સર્જકે સામાન્ય ઘટના કે સંવેદનને કઈ રીતે કલા રૂપે આકાર્યા છે, તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. અંતે તેમણે ‘તારણો અને ઉપસંહાર’માં વાર્તાઅભ્યાસને આધારે ‘આધુનિકોત્તર વાર્તા આવા ટેકનિકના જડબેસલાક ચોકઠામાં માનતી નથી... આધુનિકોત્તર વાર્તા જનપદ અને જનપદની ભાષાને કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ સિવાય વાપરે છે... પરિવેશ વાતાવરણનો મહિમા ગાતી આજની આ વાર્તાને લોક-પરંપરામાં અને દેશી કથનરીતિમાં ખાસ રસ પડતો હોય એવું જણાઈ આવે છે... નારીચેતના, દલિત વાર્તા જેવા નવા પ્રવાહો પ્રાપ્ત થાય છે...’ આદિ લક્ષણો તારવી આપ્યાં છે. ત્યાર બાદ આધુનિકોત્તર વાર્તાના નવા પરિવેશ અને તેની વિશેષતાઓ તથા પ્રત્યાયનક્ષમ અભિવ્યક્તિરીતિના વૈવિધ્યની નોંધ લીધી છે.

આદિવાસી સંસ્કૃતિ, તેના વાઙ્મય અંગે પણ જાગૃતિ કેળવાતી જાય છે, અમૂલી વિરાસત સરી જાય તે પહેલાં તેને જાળવી લેવાની, જે જળવાયેલી છે તેને લોકો સમક્ષ લાવવાની પ્રવૃત્તિ વધી રહી છે. આ બાબતનું પ્રતિબિંબ સંશોધન ક્ષેત્રે પણ જોવા મળે છે. જેમ કે, ડૉ. પ્રભુદાસ પટેલે પ્રકલ્પ નિમિત્તે આદિવાસી ડુંગરી ગરાસિયાઓના લોકજીવનનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમણે વિજયનગર તાલુકાને કેન્દ્રિત કરીને રહેણી-કરણી, પહેરવેશ, રીત-રિવાજો, પર્વોની ઉજવણી, ધાર્મિક શ્રદ્ધા – માન્યતાઓ, તેમની ભાષા, તેમનું વાઙ્મય આદિનો અભ્યાસ કર્યો છે.

પોતે આદિવાસી – ગામીત ન હોવા છતાં ડૉ. મેરુ એચ. વાઢેળે ‘ગામીત જાતિનું

લોકસાહિત્ય અને બોલી' વિષય પર માઈનોર રિસર્ચ પ્રોજેક્ટ હેઠળ સંશોધનકાર્ય કર્યું છે. વ્યારા કોલેજમાં જોડાયા પછી ગામીત પ્રજા, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યમાં રસ પડતાં લેખકે વિવિધ ગામીત મિત્રોની મદદ લઈને, વિવિધ ગામડે જઈને ક્ષેત્રકાર્ય કરીને વિગતો એકઠી કરી છે. ગામીત સમાજ, ગામીત રીતરિવાજ, તેમનાં ગીતો આદિ નોંધ્યાં છે. ગામીત તેમની માતૃભાષા નથી. તેમ છતાં તેમણે ગામીત ભાષાના લગભગ ૮૦૦-૮૦૦ શબ્દોનો કોશ, કહેવતો, તથા માન્ય ગુજરાતીની તુલનામાં કેટલાક ધ્વનિભેદો પણ નોંધ્યાં છે. ગામીત સમાજ-સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપતા લગભગ ૧૦૦ ફોટોગ્રાફ્સ પણ આપ્યા છે. આ પ્રકારના અભ્યાસ ભાષાકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક - એમ જુદા જુદા અનેક અભિગમોથી જ્ઞાનવર્ધક સાબિત થઈ શકે.

આ ગાળામાં લઘુ શોધનિબંધમાં પણ નોંધપાત્ર સંશોધનકાર્ય થયું છે. શ્રી નીલા પ્રવીણ ત્રિવેદીએ તેમના એમ.ફિલ.ના લઘુ શોધનિબંધ તરીકે 'પંડિતયુગનું અનવાદસાહિત્ય' વિષય પર સંશોધન-સર્વેક્ષણનું કાર્ય કર્યું. તેમણે ગુજરાતીમાં અનુવાદપ્રવૃત્તિનું ચિત્ર આપ્યા બાદ પંડિતયુગ પર તેમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. જેમાં તેમણે એ યુગની અનુવાદપ્રવૃત્તિની વિશેષતા, મર્યાદા તથા સમસ્યાઓની નોંધ લીધી છે. આ સંશોધનની મહત્ત્વની બાબત પંડિતયુગના અનુવાદસાહિત્યની વિવરણાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક સૂચિ છે જે અન્ય અભ્યાસુઓ કે સંશોધકો માટે સંદર્ભસ્ત્રોત બની શકે તેમ છે.

૨૦૧૦-૧૧ના વર્ષનાં બે પારિતોષિક - (૧) પશ્ચિમ ભારતના મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસીને અપાતો સન્માન પુરસ્કાર તથા (૨) લોકસાહિત્યસંશોધન માટે સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.નો 'મેઘાણી એવોર્ડ' - મેળવનાર લોકવિદ્યાવિદ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, સંગીતશાસ્ત્રી શ્રી હસુ યાજ્ઞિક મધ્યકાલીન કથાસાહિત્યના અભ્યાસી છે. તેમણે પ્રિ. હસિત બૂચના માર્ગદર્શન હેઠળ 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રેમકથાઓ : વિશિષ્ટ પાસાંઓનું અધ્યયન' વિષય પર સંશોધન કર્યું, જેના માટે તેમણે શ્રી ભાયાણીસાહેબ પાસેથી પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન મેળવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૯૭૪માં 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રેમકથાઓ' તથા ઈ. સ. ૧૯૮૮માં 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્ય' રૂપે આ સંશોધનના કેટલાક અંશો સંક્ષેપમાં પ્રકાશિત થયા હતા. પરંતુ અક્ષરશઃ આખો સંશોધનગ્રંથ ૨૦૧૨માં પ્રકાશિત થયો છે. આ નીવડેલા અભ્યાસીએ તેમના સંશોધનગ્રંથમાં પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ભારતીય કથાસાહિત્યના ઉદ્ભવ-વિકાસનો પરિચય આપીને સાહિત્યમાં નિરૂપાયેલી પ્રેમકથાની વાત કરી છે. ત્યાર બાદ ગુજરાતી પ્રેમકથાના પ્રકાર અને સ્વરૂપ વિશે જણાવી ગુજરાતીની મહત્ત્વની પ્રેમકથાની માંડણી કરી છે. તેમણે આ કથાઓનું કથા, કથાના મુખ્ય ઘટકો આદિને આધારે વિવરણ કર્યું છે. આ પ્રેમકથાઓમાં નિરૂપાયેલ નૈતિકતાના ધોરણો, વસ્ત્રાલંકાર, સમૃદ્ધિ, વિહાર આદિ બાબતોને આધારે તત્કાલીન સમાજનો પરિચય

કરાવ્યો છે. સંશોધનને અંતે લોકકથાઓના કથાબિંબ, કથાઘટક અને કથાયકને આધારે તથા અભ્યાસની નોંધ લઈને ગુજરાતી પ્રેમકથાઓના મુખ્ય કથાયકમાં કઈ કથાઓનો સમાવેશ થાય છે, તેની તાલિકા આપેલ છે.

સ્વરૂપલક્ષી અન્ય સંશોધનમાં ડૉ. મેના ત્રાડા દ્વારા થયેલું ‘કરુણપ્રશસ્તિ : કાવ્યસ્વરૂપ’ છે. અન્ય સ્વરૂપની તુલનાએ કરુણપ્રશસ્તિ વિશે ઓછા અભ્યાસ થયા છે. સ્વરૂપલક્ષી સંશોધનમાં જરૂરી હોય છે તે મુજબ તેમણે કરુણપ્રશસ્તિ પ્રકારનો અન્ય સાહિત્યપ્રકારો સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને ગુજરાતીની ફાર્બસવિરહ આદિ કરુણપ્રશસ્તિ કૃતિઓનો લક્ષણમૂલક પરિચય કરાવ્યો છે.

આધુનિકોત્તર યુગના જે બે સ્વરૂપો સંશોધન માટે પસંદ થયાં છે તેમાં એલ. એમ. મેવાડાના ‘ટૂંકીવાર્તા’ પરના અભ્યાસ ઉપરાંત અજયસિંહ ચૌહાણનો ‘કવિતા’ પરનો અભ્યાસ મળે છે. અજયસિંહ ચૌહાણે ‘આધુનિકોત્તર કવિતા’ના અભ્યાસ માટે નીતિન મહેતા, જયદેવ શુક્લ, હરીશ મીનાશુ, સંજુ વાળા, દલપત પઢિયાર, વિનોદ જોશી, યજ્ઞેશ દવે અને મણિલાલ હ. પટેલ ઉપરાંત અન્ય મહત્ત્વના સર્જકોની કવિતા હાથ ધરી છે. તેમણે ચાર પ્રકરણમાં આ કવિઓનાં કાવ્યો વિશે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કર્યો છે. આ સંદર્ભે પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ‘સમકાલીન કવિતાનો અભ્યાસ’માં રઘુવીર ચૌધરી નોંધે છે કે “... પ્રત્યેક કવિ વિશે સ્વતંત્રપણે મહાનિબંધ તૈયાર થઈ શકે. એને શોધનિબંધ કહેવાની જરૂર નથી. સ્વાધ્યાય સંનિષ્ઠ હોય એ પૂરતું લેખાય.” સંશોધનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ‘આધુનિકોત્તર કવિતા’ શીર્ષક હેઠળના મહાશોધનિબંધનાં ‘તારણો અને ઉપસંહાર’માં ‘આધુનિકોત્તર કવિતા’નાં લક્ષણો, પરિવર્તનો આદિ તારણો વિશે અપેક્ષા રહે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ અહીં એ અપેક્ષા સંતોષાતી નથી.

નારીવાદી અભિગમને કેન્દ્રમાં રાખીને બે સંશોધનકાર્ય થયાં છે. નાઝીમા શેખે ‘ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યની નોંધપાત્ર નાયિકાઓ : એક અભ્યાસ’ અને મંજુ ખેરે ‘ટૂંકી વાર્તામાં ભારતીય નારી’ પર સંશોધનકાર્ય કર્યું છે. નાઝીમાએ નારીવાદી પરિપ્રેક્ષ્યથી નવલકથાસાહિત્યનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે. સ્વરૂપવિકાસની જેમ કયા યુગમાં નારીનું કયું સ્વરૂપ વિશેષ રીતે નિરૂપાયું છે તેનો પણ આલેખ આપ્યો છે, જે તેની વિશેષતા છે. તો મંજુએ કુંદનિકા કાપડિયા, ઈલા આરબ મહેતા, વર્ષા અડાલજા અને હિમાંશી શેલતની વાર્તાઓમાં નિરૂપાયેલી ભારતીય નારીના રૂપને સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે.

ડૉ. રાજેશ વણકરે ‘ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં પરિવેશની કાર્યસાધકતા’ને કેન્દ્રમાં રાખીને સંશોધનકાર્ય કર્યું છે. કથાતત્ત્વ ધરાવતા કોઈ પણ સાહિત્યસ્વરૂપમાં કથાને ઉપસાવતો પરિવેશ મહત્ત્વનો ઘટક બની રહે છે. તેમણે સ્થળ, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પરિવેશની સાથે ભાવપરિવેશ, બોલીના વિનિયોગથી સર્જાતો પરિવેશ, સૈનિક જીવનનો સરહદી પરિવેશ તથા વિદેશી પરિવેશની વાર્તાઓ તપાસવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. જ્યારે

પરિવેશની કાર્યસાધકતા સંશોધનકાર્યના કેન્દ્રસ્થાને હોય ત્યારે આપણને સંશોધક પાસેથી અપેક્ષા રહે કે કૃતિમાં પરિવેશનું મહત્ત્વ, કૃતિના ઉત્તમ કે આસ્વાદ્ય હોવા સંદર્ભે પરિવેશ કઈ રીતે કાર્યસાધક છે, તે ઉજાગર કરે. સર્જકે કૃતિનું હાર્દ ઉપસાવવામાં પરિવેશનો કઈ રીતે વિનિયોગ સાધ્યો છે, તે અભિગમ સ્પષ્ટ કરે. ઘણે અંશે આ અપેક્ષા સંતોષાય છે, જેમ કે, ‘ ‘પીપળો’ વાર્તામાં પીપળાના વૃક્ષનાં વિવિધ રૂપોની આડશે સતિયાના જીવનો ચઢાવ-ઉતાર મળે છે.’ અથવા ‘રામચંદ્ર પટેલની વાર્તાઓમાં પરિવેશનિરૂપણ નરી કાવ્યાત્મક શૈલીમાં થયું છે. ક્યાંક માત્ર સ્થળનિર્દેશ માટે, ક્યાંક પાત્ર ઘડવા માટે, ક્યાંક પરિસ્થિતિ સર્જવા માટે, ક્યાંક ભાવો સર્જવા માટે તો ક્યાંક ચિત્તના ઉદામા દર્શાવવા વાર્તાઓમાં આવતો પરિવેશ કારગત નીવડે છે, પરંતુ વર્ણનોમાં પ્રવાહિતાની સાથે અતિપ્રવાહિત ભળે છે ત્યાં વાર્તા નબળી પડે છે...’ (પૃ. ૨૯૮). પરંતુ તેમના પુસ્તકમાં સંશોધન કરતાં સામગ્રી વધુ સ્થાન રોકે છે અને દર વખતે આ પરિવેશસામગ્રી કઈ રીતે ઉપકારક છે કે મર્યાદારૂપ બને છે તે અંગે નોંધ મળતી નથી. તેથી જેમ પ્રેમાનંદનાં ઘણાં વનવર્ણનો જંગલખાતાની ટીપ બની રહે છે તેમ અહીં પણ ઘણે ઠેકાણે વિગતો સામગ્રીકક્ષાથી આગળ વધતી નથી. સામગ્રી ખૂબ એકઠી થઈ છે, પણ તેના આધારે સંશોધનાત્મક તારણો સુધી દર વખતે પહોંચી શકાયું નથી. (નમૂના ખાતર ધીરેન્દ્ર મહેતાનો ‘ટૂંકી વાર્તામાં વાતાવરણ : વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓ’ લેખ જોઈ શકાય.) અને ‘ભાવપરિવેશ’ પેટાશીર્ષક માત્ર અનુક્રમણિકામાં છે, પુસ્તકમાં નહીં. એક આખો મુદ્દો ક્યાંક ખરી જાય ?

નાટકના સ્વરૂપમાં જોઈએ તો ‘સમાજસુધારણાલક્ષી ગુજરાતી નાટકો’ પર ડૉ. અશરફ પઠાણે સંશોધન કર્યું છે, પરંતુ અત્યંત નબળું કાર્ય છે. વિદ્યાર્થી પ્રશ્નનો ઉત્તર લખતો હોય તે રીતે લખાયેલાં પ્રકરણ છે. પ્રથમ પ્રકરણનું શીર્ષક ‘સાહિત્યકલા અને સમાજ વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ અને નાટ્યકલા’ વાંચીએ ત્યારે અપેક્ષા રહે કે સાહિત્યકલા અને સમાજ એકમેકથી જોડાયેલાં છે, અને તે બાબતનું પ્રતિબિંબ નાટકમાં કઈ રીતે ઝિલાય છે, તેની વિગતો હશે, પરંતુ અહીં ‘સાહિત્ય’ની વિભાવના; ‘નાટ્યકલા’ની સંજ્ઞા, પ્રકારો, સ્વરૂપ આદિની પ્રાથમિક વિગતોનું નિરૂપણ છે. બીજા પ્રકરણનું શીર્ષક ‘સુધારકયુગનું ગુજરાતી સાહિત્ય અને તત્કાલીન રંગભૂમિ’ છે. આ પ્રકરણમાં – ૧. ‘સુધારક યુગનું ગુજરાતી સાહિત્ય’ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મણિભાઈ દ્વિવેદી, રમણભાઈ નીલકંઠ, નરસિંહરાવ દિવેટિયા, અન્ય સુધારાલક્ષી સાહિત્ય અને સર્જકો, પારસી લેખકો; નવી રંગભૂમિ, જશવંત ઠાકર, પ્રવીણ જોશી, કાન્તિ મડિયા, હસમુખ બારાડી આદિનો સમાવેશ થાય છે. શું ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં સંશોધન કરનાર માટે આ નાટ્યકારો સુધારક યુગના જ છે ? જે પ્રકરણમાં હસમુખ બારાડી સુધીના રંગભૂમિકર્મીની વિગતો હોય તેના શીર્ષકમાં ‘સુધારકયુગ’ અને ‘તત્કાલીન

રંગભૂમિ' હોઈ શકે ?

સર્જકલક્ષી ત્રણ સંશોધન પદવીકેન્દ્રી છે. ડૉ. ભીખાભાઈ પટેલે 'યોગેશ જોશીની સાહિત્યસૃષ્ટિ' પર સંશોધન કર્યું છે. તેમાં તેમણે સર્જકના જીવન અને કવનનો પરિચય આપ્યો છે. ડૉ. બી. એસ. પટેલે 'ભગવતીકુમાર શર્માની નવલકથાસૃષ્ટિ'માં ભગવતીકુમાર શર્માની દસ નવલકથાઓનું કથાવસ્તુ વર્ણવીને તેનાં પાત્ર, ભાષા-સંવાદ-શૈલી, સમાજ-સંસ્કૃતિ આદિની વાત કરી છે. આમાં સંશોધન ક્યાં ?

મુકેશ કાનાણીએ 'પન્નાલાલ પટેલ : સર્જક શબ્દકોશ' આપ્યો છે. મધ્યકાલીન કૃતિને અંતે અપાતો કૃતિલક્ષી શબ્દકોશ કૃતિઓના અભ્યાસ કરતી વખતે ઉપયોગી નીવડતો હોય છે. એ જ રીતે વિશિષ્ટ શબ્દભંડોળ ધરાવતી બોલી પ્રયોજતા જે-તે સર્જકને અને તેની કૃતિના આસ્વાદમાં તથા તે ચોક્કસ બોલીના અભ્યાસમાં તેનો સર્જકલક્ષી શબ્દકોશ ઉપયોગી નીવડે. આ પ્રકારનાં સંશોધન સાહિત્ય અને ભાષા - બંનેનાં સંશોધન બની રહે. આ સંશોધનગ્રંથનું શીર્ષક જોતાં લાગે કે પન્નાલાલ પટેલની વિશિષ્ટ ઓળખ બનનાર તળપદી બોલીનો પન્નાલાલની કૃતિઓનો આધારે તૈયાર થયેલો કોશ છે, પરંતુ આ છેતરામણું શીર્ષક છે. શીર્ષક અનુસાર આ સર્જકલક્ષી શબ્દકોશ છે, પરંતુ સંશોધનમાં પ્રવેશ્યા પછી ખબર પડે છે કે અહીં સર્જકની માત્ર એક જ કૃતિ લેવાઈ છે. શું એક જ કૃતિના શબ્દાર્થ આપવાથી તે પદવીલાયક સંશોધન ગણી શકાય ખરું ? વળી, પન્નાલાલની કૃતિના શબ્દકોશ વિશે વાત હોય એટલે ઇંડરિયા પ્રદેશની તળબોલીના શબ્દોની અપેક્ષા રહે. અહીં તળબોલીના ઘણા શબ્દો છે, પરંતુ માન્ય ભાષાના પણ અનેક સામાન્ય શબ્દોના અર્થ અપાયા છે. જે કહેવાતા સંશોધનનું બિનજરૂરી કદ વધારે છે.

આવું જ છેતરામણું શીર્ષક ડૉ. વિશ્વનાથ પટેલના સંશોધનગ્રંથનું છે : 'ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા (સુન્દરમ્, ખત્રી અને મડિયાની કેટલીક વાર્તાઓ સંદર્ભે)'. તેમના સંશોધનનું શીર્ષક 'ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં જાતીય વૃત્તિનું નિરૂપણ (સુંદરમ્, ખત્રી અને મડિયાની કેટલીક વાર્તાઓના સંદર્ભે)' હતું. તેમાં અભ્યાસના ચોક્કસ અભિગમનો નિર્દેશ થયેલો છે. જ્યારે પુસ્તકનું શીર્ષક 'ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા (સુન્દરમ્, ખત્રી અને મડિયાની કેટલીક વાર્તાઓ સંદર્ભે)' છે. શ્રી વિશ્વનાથ પટેલે પુસ્તકના નિવેદનમાં શીર્ષક સંદર્ભે જણાવ્યું છે કે 'જરૂરી સુધારા-વધારા સાથે... એવા શીર્ષકથી ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે...' પુસ્તકની અનુક્રમણિકા જોઈએ તો ૧. જ્ઞાનનાં વિભિન્ન ક્ષેત્રો અને જાતીયતા ૨. સુન્દરમ્ની ટૂંકી વાર્તાઓમાં જાતીય વૃત્તિનું નિરૂપણ ૩. જયંત ખત્રીની ટૂંકી વાર્તાઓમાં જાતીય વૃત્તિનું નિરૂપણ ૪. ચુનીલાલ મડિયાની ટૂંકી વાર્તાઓમાં જાતીય વૃત્તિનું નિરૂપણ ૫. ઉપસંહાર - છે. એ સંજોગોમાં કયા અને કેટલા સુધારા લેવાયા હશે, જેથી આ શીર્ષક બદલી શકાયું હોય તે બાબત ચિંત્ય બને.

હિમાદ્રી એમ. રાઠોડે તેમના એમ.ફિલ.ના લઘુશોધનિબંધ તરીકે ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળના ગુજરાતી ગઝલસાહિત્યમાં પ્રતીક અને કલ્પનનો વિનિયોગ’ પર કામ કર્યું છે. તેમણે પ્રતીક-કલ્પનની વ્યાખ્યાઓ આપીને છ ગઝલકારોની ગઝલનું કેટલાંક પ્રતીક-કલ્પનને આધારે વિવેચન કરેલ છે.

તો ડૉ. હરપાલ રાણાએ ગુજરાતી સમાચારપત્રનો ઇતિહાસ - સૌરાષ્ટ્રના વર્તમાનપત્રોને કેન્દ્રમાં રાખીને ‘ગુજરાતનું પત્રકારત્વ અને સૌરાષ્ટ્ર’ પર સંશોધન કર્યું છે.

સ્વતંત્ર સંશોધનકાર્ય વિશે જોઈએ તો ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત ‘ભોગીલાલ સાંડેસરા ‘સ્વાધ્યાયપીઠ’ના સંશોધનકાર્ય સંદર્ભે ધીરુભાઈએ ‘મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્ર’માં સંગીતતત્ત્વ, મર્યાદિત વિષયવસ્તુ, પ્રાકૃતિક પરિવેશ વગેરે જેવી વિલક્ષણતા તારવી છે, જેમાં કાવ્યશાસ્ત્ર સ્પષ્ટ કરવા માટે મધ્યકાલીન સાહિત્યમાંથી વિવિધ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે.

લોકસાહિત્યમાં વિશેષ રીતે સ્વતંત્ર સંશોધન થઈ રહ્યાં છે. લોકસાહિત્ય સાથે વર્ષોથી જોડાયેલા હસુ યાજ્ઞિકે ‘લોકસાહિત્ય-વિજ્ઞાન’માં આ સંશોધનનો હેતુ સ્પષ્ટ કર્યો છે - ‘... પણ મને હવે મારી કેટલીક માન્યતાઓ, ધારણાઓ બદલવા જેવી લાગે છે. લોકસાહિત્યની મૂળ જણાસ ક્યાંથી આવી, કેમ આવી, તરતી અવસ્થામાં લોકોએ એ જણાસને પોતાના વિશેષ ઉપયોગમાં આવે તે માટે એમાં જ પુનર્સર્જન કેમ કર્યું, કેવી રીતે કર્યું, કઈ રીતે કેવળ પાઠાન્તરથી લોકરચના જ્ઞાતિગત-પ્રદેશગત પાઠ તાત્ત્વિક રીતે ભિન્ન પ્રમાણવાની જરૂર છે...’

ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલે ‘ગુજરાતી લોકસાહિત્યનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ’માં ત્રણ ખંડમાં વિભાજિત પુસ્તકના પ્રથમ ખંડમાં બે આદિવાસી મહાકાવ્યોનો પરિચય આપી ધર્મસાધના સાથેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આપ્યો છે. ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલે લોકકંઠે વસેલા સાહિત્યને જાળવવા ગ્રંથ રૂપે આકાર્યું છે : ‘સંતવાણી : કંઠસ્થથી ગ્રંથસ્થ : એક સમીક્ષા’.

સંપાદનકાર્ય :

સંશોધનકાર્યની જેમ સંપાદનકાર્ય પણ વિશેષ સજ્જતા અને શિસ્ત માગી લેતી દિશા છે. સર્જક, વિવેચક, ભાવકની જેમ સંપાદક પણ વિશેષ સજ્જતા ધરાવતો હોય તે જરૂરી છે. સંપાદન જુદા જુદા પ્રકારનાં હોઈ શકે, જેમ કે (૧) સંશોધનાત્મક સંપાદન, (૨) વિવેચનાત્મક લેખસંપાદન, (૩) સર્જકલક્ષી - સ્વરૂપલક્ષી આદિ સંપાદન, (૪) સામયિકલક્ષી સંપાદન, (૫) સૂચિલક્ષી સંપાદન, (૬) વિશિષ્ટ વિષયકેન્દ્રી સંપાદન આદિ.

સંશોધનાત્મક સંપાદન :

સંશોધનાત્મક દૃષ્ટિથી સંપાદન કરનાર સંપાદક લોકસાહિત્ય, આદિવાસી સાહિત્ય

આદિમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરીને કૃતિઓ, વિગતો મેળવીને તેનું યોગ્ય સંશોધન કર્યા બાદ સંપાદન કરે છે. કલાપીના મૃત્યુ બાદ કાન્ત દ્વારા થયેલા કલાપીનાં કાવ્યોનાં સંપાદનથી સાહિત્યજગત સમૃદ્ધ થયું છે, તે સહુ કોઈ જાણે છે. કોઈ કવિના મૃત્યુ પછી તેમના સર્જનને પ્રકાશિત કરવા માટે પણ સંશોધનાત્મક વિવેકની જરૂર પડે છે, તો જ યોગ્ય સંપાદન શક્ય બને. રાવજી પટેલ કે હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ આ પ્રકારના સંપાદનને કારણે જ ભાવકોને હૈયે વસેલા છે.

૨૦૧૨-૧૩ના ગાળામાં વિવિધ સમાજ અને સંસ્કૃતિથી લોકો માહિતગાર થાય, કોઈ સમાજનું સાહિત્ય લુપ્ત ન થઈ જાય તે માટે લોકસાહિત્ય અને આદિવાસી સાહિત્યનું સંપાદન થયેલું જોવા મળે છે.

લોકસાહિત્યનું સંપાદન વિશિષ્ટ શિસ્ત માંગી લે છે. એ શિસ્ત પ્રેમજી પટેલના 'દિવાસાનું પરબ અને તેના ગીતો'માં દેખાય છે. સંપાદક નોંધે છે કે 'દર વરસે એક જ ગામનો દિવાસોનાં ગીત રેકોર્ડિંગ થઈ શકે તેમ હોવાથી ત્રણચાર વરસ કામ ચાલ્યે ગયું.' તો ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ તેનાં 'વધામણાં'માં નોંધે છે કે 'મર્યાદાવાદી ક્ષત્રિયસમાજની સ્ત્રીઓના કંઠમાંથી ગીતો પ્રાપ્ત કરવાં એ ઘણું કપરું કામ છે.'

'ડુંગરી ગિરાસી' જેની માતૃબોલી છે તેવા સંપાદકો - સરલા અ. ગામેતી, અજિત લા. ગામેતીએ ડુંગરી ગરાસિયાઓની અસ્મિતાને કાયમ રાખવા, લોકગીતોની પરંપરાને જીવંત રાખવા 'આદિવાસી ડુંગરી ગરાસિયા : યાદગાર લોકગીતો'નું સંપાદન કર્યું છે. સરલા ગામેતીને પોતાની ભાષા માટે કેટલું ગૌરવ છે, તે તેમની પ્રસ્તાવનામાં દેખાય છે. તેમને ભાગ્યે જ ભાષાવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ હશે, પરંતુ માન્ય ગુજરાતી કરતાં પોતાની માતૃબોલીનાં ઉચ્ચારણો ક્યાં જુદાં પડે છે, તેની તેમણે નોંધ લીધી છે. તેમણે ગીતોને અંતે ગામેતી શબ્દોના ગુજરાતી અર્થ પણ આપ્યા છે, જે તેમના કામને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

પોતાનું હવેનું જીવન આદિવાસી સમાજ અને સાહિત્ય માટે છે, તેવું અનુભવતા ભગવાનદાસ પટેલે 'ભીલોનાં સમાજિક ગીતો'માં સમગ્ર ભીલી સમાજનાં રીત-રિવાજો અને લોકજીવનનો પરિચય કરાવ્યો છે. ગીતો અને પરિશિષ્ટ પછી શબ્દકોશ આપ્યો છે, પરંતુ તેમાં બધા શબ્દો મળતા નથી. જેમ કે, 'ડોકર પોંગે પાવરાં પેરે', 'ડોકર વાતાં સોળે' જેવી પંક્તિમાં આવતા 'ડોકર' શબ્દનો અર્થ મળતો નથી. પરિશિષ્ટ-૧માં અપાયેલાં 'ગોછિયાનાં ગીત' શીર્ષકમાં અપાયેલ શબ્દ 'ગોછિયો' ખરેખર શબ્દ છે કે 'ગોઠિયા' સંદર્ભે છાપભૂલ છે, તે સમજાતું નથી.

સંપાદન (સર્જક અથવા સ્વરૂપલક્ષી કૃતિ-સંપાદન) :

જ્યારે કોઈ સર્જકલક્ષી કે સ્વરૂપલક્ષી કૃતિઓનું સંપાદન કે વિવેચનલેખ - આસ્વાદલેખનું સંપાદન કરવામાં આવે ત્યારે સંશોધક જે તે સર્જક, સ્વરૂપ કે તે સંદર્ભે

વિવિધ કૃતિઓથી સુપેરે વાકેફ હોવો જોઈએ. આ સંદર્ભે નિરંજન ભગતે નોંધ્યું છે કે જે-તે સર્જક-વિવેચકના ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાંથી સંપાદક આરપાર નીકળેલા હોવા જોઈએ. જે-તે સર્જક-વિવેચકના સર્જન-વિવેચનનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી કોઈ પણ કૃતિ એની નજર બહાર ન રહેવી જોઈએ.’ આ સંપાદન સર્જકલક્ષી, સ્વરૂપલક્ષી, યુગલક્ષી, નિશ્ચિત કાલાવધિલક્ષી દષ્ટિકોણ ધરાવતું હોઈ શકે. પરંતુ આ સંપાદનનો હેતુ શો ? રતિલાલ બોરીસાગર જણાવે છે તેમ કોઈ કર્તાનું સર્જન વિપુલ હોય ત્યારે ગમે તેવા સુહૃદ ભાવક માટે પણ – જે-તે સર્જકની – એ સર્જક એને પ્રિય હોય તોપણ – બધી રચનાઓ વાંચવાનું શક્ય નથી હોતું. સાહિત્યની સાચી અભિરુચિ ધરાવતા ભાવકને તો પોતાની ભાષાના મહત્ત્વના બધા જ સર્જકોની ઉત્તમ રચનાઓમાં ઘૂમી વળવાની ઇચ્છા હોય છે. – આ બંને પરિસ્થિતિમાં મહત્ત્વના સર્જકો-વિવેચકોની પ્રતિનિધિ રચનાઓના સંચયો ખૂબ ઉપકારક થાય છે.’

સંપાદનનો આરંભ આવી સાહિત્યિક દષ્ટિથી થયો હતો. ત્યાર બાદ વિદ્યાર્થી સર્જકને કે સ્વરૂપને યોગ્ય રીતે પામી શકે તે માટે અભ્યાસનિષ્ઠ સંપાદનો શરૂ થયાં. ધીમે ધીમે આ પ્રવૃત્તિ વ્યાપારી વલણ ધરાવવા લાગી અને ‘અભ્યાસક્રમ માટે સંપાદન’નો ક્રમ બદલાઈને ‘સંપાદન માટે અભ્યાસક્રમ’ થતો ગયો. અને હાલમાં આ બધા હેતુ ઉપરાંત નવો હેતુ : મેરિટ સંદર્ભે. બાયોડેટામાં પુસ્તકપ્રકાશનસંખ્યા જણાવવા માટે સંપાદનો થાય છે. કારણ કે એમાં પોતે કાંઈ ઝાઝું કરવાનું હોતું નથી. પરંતુ લીમડામાં એક ડાળ મીઠી – તો રહેવાની. આ પ્રકારના સંપાદનો સાથે ખરેખર ઉપયોગી અને સંપાદનના હેતુને સાર્થક કરે તેવાં સંપાદનો પણ ૨૦૧૨-૧૩ના ગાળામાં મળ્યાં છે.

સર્જકલક્ષી સંપાદન :

સર્જકલક્ષી સંપાદનમાં એક નોંધપાત્ર સંપાદન એટલે કવિ ન્હાનાલાલ ગ્રંથાવલિ પ્રકલ્પનો ‘ઊર્મિકાવ્ય ખંડ-૧’. ૨૦૦૧માં ન્હાનાલાલની સવાશતાબ્દી નિમિત્તે વિશિષ્ટ અંજલિ આપવા માટે ઉષા ઉપાધ્યાયના મનમાં સમગ્ર ગ્રંથાવલિના આ પ્રકલ્પનાં બીજ રોપાયાં હતાં. સંજોગોવશાત્ તેઓ માત્ર ઊર્મિકાવ્યનું જ સંપાદન કરી રહ્યા છે. તેનો પ્રથમ ખંડ સંપાદનનો નમૂનો પૂરો પાડે તેવો છે. તેઓ ન્હાનાલાલના બધા જ ગ્રંથનાં ઊર્મિકાવ્યોની તમામ આવૃત્તિઓમાંથી પસાર થયાં છે અને તેમાંના નાનામાં નાના ફેરફારની નોંધ લીધી છે. શીર્ષક બદલાયા હોય, નવા પુસ્તકમાં જૂનાં કાવ્યો પુનરાવર્તન પામ્યાં હોય તો પુનરાવર્તન દૂર કર્યાં છે. જૂની છાપભૂલોને સુધારી છે. કવિની મથામણને કારણે જે પાઠફેર ઉદ્ભવ્યા છે, તેની કાવ્યશીર્ષક અને પંક્તિઓ સાથે પાઠભેદ નોંધ્યા છે. આ બધાંમાં તેમની ભાવક તરીકેની ઝીણી નજર, સંપાદક તરીકેની સજગતા અને ઊર્મિકવિ-વિવેચકની આંતરસૂઝ દેખાઈ આવે છે.

શ્રી રમેશ શુક્લ દ્વારા આ જ રીતે મહીપતરામ-ગ્રંથાવલિ ખંડ ૨ ‘સર્જક અને

સંયોજક'નું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં મહીપતરામ દ્વારા રચાયેલી - સાસુ-વહુની લડાઈ, સઘરો જેસંગ, વનરાજ ચાવડો - કૃતિઓનું તથા તેમના દ્વારા સંચિત 'ભવાઈ સંગ્રહ'નું સંપાદન છે. અહીં પણ સંપાદકે ઝીણી ઝીણી બાબતોનું ધ્યાન રાખ્યું છે.

આ પ્રકારનાં સંપાદનોમાં શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી નોંધે છે તેમ '... સાચા અર્થમાં આ 'ધૂળધોયા'નું કામ છે. પૂરી સજ્જતા સાથે આવાં સંપાદનો આપવામાં વિશેષ જાણકારી આવશ્યક છે.' ઉષા ઉપાધ્યાય અને રમેશ શુક્લએ સુંદર રીતે આ 'ધૂળધોયા'નું કામ કર્યું છે.

સામયિકલક્ષી સંપાદનોમાં મહત્ત્વનું સંપાદન એટલે હસિત મહેતા દ્વારા થયેલું 'સાહિત્યિક સામયિકો'. પરિસંવાદના આયોજન દ્વારા વિદ્વાન વક્તાઓનાં યુગલક્ષી સામયિકો પરનાં વ્યાખ્યાનો અને ત્યાર બાદ ખૂટતા લાગતાં સ્ત્રી-સામયિકો, બાળસામયિકો, દલિત સામયિકોનો સમાવેશ કરવામાં હસિત મહેતાની સામયિકના જાણતલ સંપાદકની દષ્ટિ દેખાય છે. અમુક સમયનો સાહિત્યિક સામયિકોનો ઇતિહાસ તજજ્ઞોનાં નિરીક્ષણો સાથે મળે ત્યારે તે સંશોધકો, અભ્યાસુ અને સાહિત્યપ્રેમીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી નીવડે તે સ્વાભાવિક છે. સાહિત્યજગત અને ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રે ઉપયોગી થઈ શકે તેવા પરિસંવાદના વિષય અને પ્રકાશન સંદર્ભે નમૂનારૂપ સાબિત થાય તેવું આ કાર્ય છે.

આ ગાળામાં 'સાહિત્ય અને સિનેમા' પર પરિસંવાદ યોજ્યા બાદ ધ્વનિલ પારેખ દ્વારા વ્યાખ્યાનોનું થયેલું સંપાદન નોંધપાત્ર છે. અહીં એક નવા દષ્ટિકોણથી સાહિત્યનો અભ્યાસ થયો છે. આવા વિષયો પરના પરિસંવાદ ખરેખર સાહિત્યજગત અને સાહિત્યિક શિક્ષણને ફળદાયી નીવડી શકે. જોકે શીર્ષક પુસ્તકના વિષયને ખરેખર ઉજાગર કરતું નથી. આ પરિસંવાદનો હેતુ સિનેમા, નવલકથા અને નાટકના - એમ ત્રણ ખૂણેથી ઇતિહાસને પામવાનો છે. કેટલાંક વ્યાખ્યાનના શીર્ષકથી આ પુસ્તકનો હેતુ સ્પષ્ટ થશે : હિંદી ફિલ્મી ગીતોમાં ઇતિહાસ અને દેશભક્તિ, 'જોધા-અકબર' પ્રેમકથાને કોઈ આધાર ખરો ? 'મોહન સે મહાત્મા તક'માં કસ્તૂરબા, ભારતીય નવલકથામાં ભારતીય ઇતિહાસ, 'પૃથિવીવલ્લભ' - ઐતિહાસિક હકીકતો અને નવલકથા ઇતિહાસ ઓર નાટક : આટે ઓર નમક કા રિસ્તા, History in to Drama : Process and Problems.

આ ગાળાનાં બે વિશિષ્ટ સંપાદનો નોંધપાત્ર છે. ભરત પરીખ દ્વારા સંપાદિત 'પ્રથમા'. અહીં તેમણે ગુજરાતી ભાષાનાં વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપની પ્રથમ કૃતિનું સંપાદન કર્યું છે અને બીજું, પ્રફુલ્લ રાવલ, રાજેન્દ્ર પટેલ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ દ્વારા થયેલું સંપાદન 'સાહિત્યમાં દરિયો'. જેમાં એમણે (૧) લેખ, (૨) નવલકથા, (૩) વાર્તા, (૪) નિબંધ, (૫) કવિતાસ્વરૂપોમાં નિરૂપાયેલા દરિયાની નોંધ લીધી છે. પરિશિષ્ટમાં (૧) સાગરવટાનો શબ્દવૈભવ તથા (૨) સઠ બાંધવા-છોડવાની પ્રયુક્તિઓ (હસમુખ અબોટી) (૩) ગુજરાત

અને જાવા.

વિષયની દષ્ટિ જોઈએ તો કાન્તિ પટેલે 'દાદા હો દીકરી'માં દીકરી અને માવતરના સંબંધને ઉજાગર કરતી ધૂમકેતુથી માંડી માય ડિયર જ્યુ સુધીની ૨૫ વાર્તાઓનું સંપાદન છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાએ 'સુકાનીની સાગરકથાઓ'માં ચંદ્રકાન્ત બુચ 'સુકાની'ની સાગરવિષયક ટૂંકી વાર્તાઓ, લાંબી-ટૂંકી વાર્તાઓ, લઘુનવલોનો સંચય, સુદીર્ઘ અભ્યાસલેખ, તેમજ પરિશિષ્ટોમાં પારિભાષિક અને કચ્છી કાવ્યોની સૂચિ આપ્યાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા દર વર્ષની દરેક સ્વરૂપની ઉત્તમ કૃતિ એક સાથે ઉપલબ્ધ થઈ શકે, વિકાસ અને વલણોના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થઈ શકે તે માટે કાલાવધિને લક્ષ્યમાં રાખીને સ્વરૂપગત ચયન કરવામાં આવે છે. 'કાવ્યદોહન' માટે સંચય કરતી વખતે દલપતરામે કહ્યું છે તે અહીં યાદ રાખવું ઘટે કે 'કોઈને શેલડી મીઠી લાગે છે અને કોઈને દરાખ મીઠી લાગે છે...'

'ગુજરાતી નવલિકાચયન - ૨૦૧૦'નું સંપાદન કરતા કંદર્પ દેસાઈએ 'વિષયના નાવીન્ય કે તાજગીભરી રજૂઆત, ... ચોક્કસ વાદ કે વિષયવસ્તુના વર્ગીકરણમાં બદ્ધ થયા વિના વાર્તાના સ્વરૂપ અને કળાને પૂરતો ન્યાય આપ્યો હોય...'ને આધારે વાર્તાચયન કર્યું છે. તો 'ગુજરાતી નવલિકાચયન - ૨૦૧૧'નું સંપાદન કરનાર જયેશ ભોગાયતાને મતે 'વાર્ષિક ચયન-સ્વરૂપના વિકાસ અને સ્થિત્યંતર દર્શાવવા માટે ઉપયોગી છે... સાહિત્યના ઇતિહાસ લેખન માટે મૂલ્યવાન આધારસામગ્રી બની રહે છે.'

'ગુજરાતી કવિતાચયન-૨૦૧૧' યોસેફ મેકવાન પોતાનાં અવલોકન નોંધતાં કહે છે કે 'આપણે અત્યાર સુધી સસ્રિયલથી માંડીને અનેક ઇઝમોના વાદવિવાદ તરફ ગતિ કરતી કવિતા વાંચી છે પણ એકવીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં કવિતા દિશા બદલી ચૂકી છે... કેટલાક કવિઓ ગઝલરચનાનું શીર્ષક આપવાને બદલે 'ગઝલ' શીર્ષક આપે છે તેની નોંધ લઈ આ બાબત યોગ્ય નથી, તેમ જણાવે છે. ગીત માટે તેમણે નોંધ્યું છે કે 'શિષ્ટ ભાષાનાં ગીતોની પરંપરામાં લયની પ્રવાહિતા, ઊર્મિનો ઉછાળ તો અનુભવાય છે પણ નાવીન્ય નજરે ચઢતું નથી.'

ગીતા નાયકે 'ગદ્યપર્વ'માં પ્રકાશિત વાર્તાઓ એકસાથે ઉપલબ્ધ થાય તે હેતુથી 'ગદ્યપર્વ' સામયિકમાં (ખંડ-૧ - ૧૯૮૮થી ૧૯૯૭, ખંડ-૨ - ૧૯૯૮થી ૨૦૦૮) બે દાયકા સુધી પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓનું ચયન-સંપાદન કર્યું છે.

'ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ' દ્વારા 'અધીત પર્વ-૧'માં નવલકથા-વાર્તા વિશેના લેખો, પર્વ-૨માં નાટક-નિબંધ વિશેના લેખો અને પર્વ-૩માં સાહિત્યસ્વરૂપ વિશેના લેખો તેમજ સંઘના અધિવેશનમાં અપાયેલ વ્યાખ્યાનોનું - અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થી તથા અભ્યાસુઓને સંદર્ભ તરીકે ઉપયોગી થઈ શકે તે ઉદ્દેશથી - સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

વાર્તાસ્વાદનાં સંપાદનોમાં પારુલ કંદર્પ દેસાઈ અને દષ્ટિ પટેલસંપાદિત ‘પન્નાલાલની વાર્તાસૃષ્ટિમાં’ પન્નાલાલની ૩૬ વાર્તાઓના વિવિધ અભ્યાસીઓના આસ્વાદલેખોનો સંચય છે, તો પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટે ‘તારિણીબહેન દેસાઈની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : આસ્વાદ અને અવબોધ’નું સંપાદનકાર્ય કર્યું છે.

સર્જકલક્ષી સંપાદનો જોઈએ તો પ્રફુલ્લ રાવલ અને નલિની દેસાઈએ ‘ભગવતીકુમાર શર્માનો વાર્તાલોક’માં ૧૮૫માંથી એવી ૨૫ વાર્તાઓનું ચયન કર્યું છે, જેના આધારે ભગવતીકુમાર શર્માના વાર્તાકાર તરીકે થયેલા ક્રમશઃ વિકાસનો આલેખ મળી શકે. તો શરીફા વીજળીવાળાએ સરોજ પાઠકની વાર્તાઓનું સંપાદન કર્યું છે. ‘વાર્તાવિશેષ : સરોજ પાઠક’ને અભ્યાસુ સંપાદક અને સન્નિષ્ઠ વિવેચકની વિલક્ષણ પારખુ દષ્ટિનો લાભ મળ્યો છે.

આ ગાળામાં મળેલાં અન્ય સંપાદનોમાં નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી તથા ભોળાભાઈ પટેલ દ્વારા સંપાદિત ‘શ્રેષ્ઠ રા. વિ. પાઠક’ દ્વારા ભાવક અભ્યાસુ રા. વિ. પાઠકના ઉત્તમ સાહિત્યનો પરિચય પામી શકે છે. એ જ રીતે, જગદીશ ગૂજરે ‘અસ્મિતાના ઉદ્ગાતા : ક. મા. મુનશી’ દ્વારા વિવિધ વિષયોને ધ્યાનમાં રાખી મુનશીને આ પુસ્તકરૂપે વાચક સામે મૂક્યા છે. દીપક મહેતા દ્વારા ‘શ્રીધરાણીની શબ્દસૃષ્ટિ’ તથા નિવ્યા પટેલ દ્વારા ‘આસ્વાદ ઉમાશંકર’ સંપાદન રૂપે મળે છે.

અજયસિંહ ચૌહાણે ‘કાવ્યમર્મજ્ઞોને કવિની કવિતાનો પૂરેપૂરો લેખ મળે, અને મણિલાલભાઈના શરૂઆતના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો અપ્રાપ્ય’ હોવાથી ‘ગામ જવાની હઠ છોડી દે (મણિલાલ હ. પટેલની ચૂંટેલી કવિતા)’નું સંપાદન કર્યું છે. મનોહર ત્રિવેદીએ ‘ખોલ, સખીરી, બારી ખોલ’માં અભ્યાસ લેખ સાથે કિસન સોસાની ગીતરચનાઓનું સંપાદન કર્યું છે. દેવેન્દ્ર દવેએ ‘જયન્ત પાઠકનાં શ્રેષ્ઠ સોનેટો’ તથા સંજય મકવાણાએ ‘શ્રેષ્ઠ વર્ષાગીતો’નું સંપાદન કર્યું છે.

સુમન શાહે શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલકૃત ‘દયારામ-રસસુધા’ની ૧૯૫૩ની બીજી આવૃત્તિને અનુસરીને ૫૦ ગરબીઓનું ‘ભક્ત-કવિ દયારામની કાવ્યસૃષ્ટિ’ નામે સંપાદન કર્યું છે. તેઓ પોતે જ હેતુ જણાવતાં નોંધે છે કે ‘સ્પષ્ટ છે કે મારા આ સંપાદનનો હેતુ નથી સંશોધનનો, કે નથી પુનઃસંશોધનનો. એટલું જ કે મારી પસંદગીઓના મૂળાધાર તરીકે એમની પસંદગીઓને મેં મારા હેતુ અનુસારનો વિનિયોગ કર્યો છે.’

ઉત્પલ પટેલે અભ્યાસલેખ સાથે પાંચમા દાયકાના એક કવિ (૧૯૨૪-૧૯૫૧)નાં કાવ્યોનો ‘છે મૃત્યુ એનું કવિતાભરેલું (ગિરિન ઝવેરીનાં સમગ્ર કાવ્યો)’ સંચય આપ્યો છે. સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત આ પુસ્તક માટે પ્રકાશકીયમાં મહામાત્રશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી જણાવે છે કે ‘...માત્ર ૨૮ વર્ષની ઉંમરે અવસાન પામ્યા. એ સમયે એમની કવિતાઓએ આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. અકાળે અવસાન પામેલા આ કવિની સમગ્ર

કવિતાઓ અહીં એકસાથે પ્રગટ થઈ રહી છે. આ રચનાઓ પ્રગટ થતાં આપણી કવિતાના ઇતિહાસની એક મહત્ત્વની કડી જોડાય છે. (જોકે સુંદરમ્ દ્વારા ૧૯૫૬માં ગિરિન ઝવેરીનાં કાવ્યો ‘વિશ્રામ’ નામે સંપાદિત થયાં હતાં. તેના પ્રાસ્તાવિક અભ્યાસલેખમાં નોંધ્યું છે કે ‘સદ્ગતના ગાઢ મિત્ર અને મુરબ્બી જેવા મારા મિત્ર શ્રી સોમાભાઈએ આ કાવ્યો છપાવી આપવામાં મારી મદદ માગી અને આ પ્રાધ્યાપક કવિની એક ‘વિદ્યાર્થિની’ને હાથે સ્વસ્થ અક્ષરોમાં લખાયેલી હસ્તપ્રત મારા હાથમાં મૂકી. આ પૂર્વે ગિરિનનો મને કશો પરિચય ન હતો. આ યુવાને ઘણી ગંભીરતાથી કવિતા આરાધી છે પણ તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની બહુ ઇંતેજારી સેવેલી નથી. પરિણામે આ વિદ્વાન અભ્યાસીના ગદ્યલેખો જેટલા પ્રસિદ્ધ થયા છે તેટલી એની કવિતા નથી થઈ અને કવિ તરીકે ગિરિન ગુજરાતને ઘણે ભાગે અજાણ્યો જ રહી ગયો છે.) આગળ માત્ર અભ્યાસલેખ ઉમેરવાથી નવું સંપાદન ગણી શકાય ? જરૂર હોય તો સુંદરમ્-સંપાદિત ‘વિશ્રામ’ની જ બીજી આવૃત્તિ ન થઈ શકત ?

ઉત્પલ પટેલે ‘પ્રેમજી પટેલની શ્રેષ્ઠ લઘુકથાઓ’માં પ્રેમજી પટેલના ત્રણ લઘુકથાસંગ્રહો અને સામયિકમાં આવતી લઘુકથાઓમાંથી તેમને ગમેલી અને ત્યાર બાદ લેખકને બતાવેલી લઘુકથાઓનું સંપાદન કર્યું છે, પરંતુ ઘણી લઘુકથાઓ એવી છે જેનું કથાતત્ત્વ સમાન લાગે છે. તો વળી, ‘આયોજન’ લઘુકથા વાંચતાં ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની ‘એક સાંજની મુલાકાત’ યાદ આવી જાય છે.

લોકસાહિત્યમાં, આદિવાસી સાહિત્યમાં વિવિધ સંપાદનો થયાં છે. શિવદાન ગઢવીએ ‘દુહા-છંદની સૌરભ’માં ગઢવી-ચારણને કંઠે વસેલા દૂહામાંથી કેટલાક ગ્રંથસ્થ કર્યાં છે, પરંતુ સંપાદનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો દૂહાના વિભાગીકરણમાં સાતત્ય જોવા મળતું નથી. જેમ કે, પ્રકરણ-૩ ‘દુહાઓનું વૈવિધ્ય’માં સંસારજીવન, વિવિધ પ્રદેશની ઓળખ, ઋતુઓની ઓળખ, રણસંગ્રામ જેવા વિવિધ વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખીને દુહાઓનું સંકલન કર્યું છે તો પ્રકરણ-૪ ‘આણંદકરમાણંદ રચિત દુહાઓ’, પ્રકરણ-૫ ‘મેકરણભાઈ લીલા’ આદિમાં સર્જકને કેન્દ્રમાં રાખીને સંકલન કર્યું છે.

લોકસાહિત્યના અભ્યાસુ નાથાલાલ ગોહિલે લોકકંઠે વસેલી સંતવાણીને ગ્રંથસ્થ કરી છે. અભ્યાસલેખના શીર્ષકને આધારે જ પુસ્તકનું શીર્ષક ‘સંતવાણી : કંઠસ્થથી ગ્રંથસ્થ : એક સમીક્ષા’ આપ્યું છે. આ સંપાદનમાં વિવિધ સર્જક અને કૃતિનો ટૂંક પરિચય છે.

‘રાવળ’ તરીકે પોતાનો ધર્મ સમજીને સંસ્કૃતિના ભાગરૂપ લગ્નગીતોને સાચવવાના પ્રયત્ન રૂપે મંગળ રાવળ ‘રનેહાતુરે’ મનમેળાપ અને મંડપનાં લગ્નગીતોનું સંપાદન કર્યું છે.

સ્વરૂપલક્ષી સંપાદનો જોઈએ તો આ ગાળામાં કાવ્યાના આઠ, વાર્તાના છ,

લોકસાહિત્યનાં ચાર, સામયિકલક્ષી ત્રણ તથા વિશિષ્ટ બે સંપાદનો મળ્યાં છે.

આ ગાળાનું અભિનવ કોશસંપાદન એટલે રમણ સોની દ્વારા સંપાદિત ‘સમયદર્શી સાહિત્યસંદર્ભ કોશ’. ‘સમયની સમરેખ રહીને સંદર્ભ હાથવગા કરી આપવાના’ હેતુથી રચાયેલો આ કોશ ત્રણ ભાગમાં છે. પ્રથમ ભાગ ‘કર્તાસંદર્ભ’, બીજો ભાગ ‘કૃતિસંદર્ભ’ અને ત્રીજો ભાગ ‘સૂચિસંદર્ભ’ ધરાવે છે. ‘કર્તાસંદર્ભ’માં જન્મવર્ષાનુસારી કોશક્રમ છે, જેમાં કર્તાની પ્રથમ કૃતિનો પણ નિર્દેશ છે. ‘કૃતિસંદર્ભ’માં કૃતિ-પ્રકાશન સમયક્રમને આધારે કોશક્રમ છે, જેમાં ઈ. સ. ૨૦૦૦ સુધીમાં પ્રકાશિત ગ્રંથોની સ્વરૂપવાન અને સમયાનુક્રમે વિગતો રજૂ કરી છે. આ ખંડમાં વિવિધ વિભાગો હેઠળ અનેક કૃતિઓની વિગતો આવરી લેવાઈ છે. ખંડ-૨ના કદને કારણે તેના અનુસંધાને ખંડ-૨માં નિર્દેશાયેલી કૃતિનામોની અકારાદિક્રમ સૂચિ ખંડ-૩ રૂપે પ્રકાશિત કરી છે.

આમ, ૨૦૧૨-૧૩માં ઘણે અંશે ગુજરાતી સાહિત્ય અને સાહિત્યના અભ્યાસુવર્ગને ઉપયોગી થાય, રસ પડે તેવું નવા અભિગમથી સંશોધિત-સંપાદિત સામગ્રી અને સંદર્ભસાહિત્ય ઉપલબ્ધ થયું છે.

18

લિજ્જત છે : અમૃત ‘ઘાયલ’

ગભરુ આંખોમાં કાજળ થઈ, લહેરાઈ જવામાં લિજ્જત છે,
ચર્યાનો વિષય એ હોય ભલે, ચર્યાઈ જવામાં લિજ્જત છે !
વેચાઈ જવા કરતાંય વધુ વહેંચાઈ જવામાં લિજ્જત છે,
હર ફૂલ મહીં ખુશ્બો પેઠે ખોવાઈ જવામાં લિજ્જત છે.
પરવાના પોઢી જાયે છે ચિર મૌનની ચાદર ઓઢીને,
હે દોસ્ત, શમાની ચોખટ પર ઓલાઈ જવામાં લિજ્જત છે.
દુઃખ પ્રીતનું જ્યાં ત્યાં ગાવું શું ? ડગલે પગલે પસ્તાવું શું ?
એ જોકે વસમી ઠોકર છે પણ ખાઈ જવામાં લિજ્જત છે.
જે અંધ ગણે છે પ્રેમને તે આ વાત નહીં સમજી જ શકે;
એક સાવ અજાણી આંખથી પણ અથડાઈ જવામાં લિજ્જત છે !
બે વાત કરીને પારેવાં થઈ જાયે છે આડાંઅવળાં,
કેં આમ પરસ્પર ગૂંથાઈ, વીખરાઈ જવામાં લિજ્જત છે !
સારાનરસાનું ભાન નથી પણ એટલું જાણું છું ‘ઘાયલ’,
જે આવે ગળામાં ઊલટથી એ ગાઈ જવામાં લિજ્જત છે.

(આઠો જામ ખુમારી, પૃ. ૩૬૮)

ગદ્યગદ્યમાં સત્ય વચની માશૂકા ! | રાધેશ્યામ શર્મા

[‘મિનોઈ સાચું કહેતી’તી : લે. પ્રફુલ્લ રાવલ, પ્ર. કૃતિ પ્રકાશન, ૨૦૧૪, પૃ. ૫૪, કિંમત : રૂ. ૫૦/-]

પ્રફુલ્લ રાવલનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘આવતી કાલની શોધમાં’ (૨૦૧૧) આવ્યો તે પછી આ બીજો સંગ્રહ ‘મિનોઈ સાચું કહેતી’તી’ (૨૦૧૪) ગદ્યકાવ્યો સ્વરૂપે પ્રગટ થયો.

‘મિનોઈ’ મૂળ ફારસી શબ્દ, જેનો અર્થ અ-લૌકિક અને પરલોક છે. કોણ જાણે કેમ મિનોઈ શબ્દ સાથે લેખક પ્રેમમાં પડ્યા હોય તેમ આત્મીયતાનો ભાવ છવાઈ રહ્યો, અને એમની ટૂંકી વાર્તા ‘પાછું જોયા વગર’માં નાયિકા રૂપે મિનોઈની સ્થાપના કરી. ટૂંકી વાર્તાપ્રકારમાંથી સરકીને મિનોઈ અહીં ગદ્યકાવ્યમાં પુનઃ પ્રવેશ પામી, સંગ્રહના નામાંકન લેખે : ‘મિનોઈ સાચું કહેતી’તી’. ભાવકને પ્રશ્ન થયો : શું સાચું કહેતી’તી ?... એની આગળ કાવ્યનાયક શું ખોટું કહેતા’તા ?

સાચું કે ખોટું, કર્તા-કવિએ એમની પ્રસ્તાવના ‘હું ત્યાં તો હું જ’-માં કહેવાનું બધું ઠાલવી દીધું. પ્રસ્તાવનાનું ગદ્ય કાવ્ય રૂપે કેવું વિલસ્યું છે તે માણવા ઉપરાંત પ્રમાણવાનું નિર્મત્રણ છે. કર્તામાં આંતરદ્વન્દ્વ ચાલ્યું અને સઘળું કશાય ક્ષોભ વગર આ ૨૭ કૃતિઓમાં અભિવ્યક્ત થયું છે.

‘હું ત્યાં તો હું જ’ ત્યાં કોણ છે ? કવિનો ‘હું’ જે અહં રૂપે વિકટ પરિસ્થિતિ-અસ્તિત્વના ભોગે પણ – પેદા કર્યા કરે છે. પ્રથમ કાવ્ય ‘મને શોધે છે’માં અડિયલ બની નિખાલસ નાયક અંતતઃ કન્ફેસ કરે છે : ‘છતાંય હજીયે હું હું તો ખરો જ.’

કવિશ્રી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીને’ ‘ત્રણ ત્રણ સ્તરે એકનો એક હું’ આ રચનામાં સંશોધી આપ્યો છે તે સંગ્રહની અન્ય ઘણી રચનાઓમાં વ્યાપેલો જડશે.

‘વિવશ હું’ કૃતિમાં આત્માલોચના પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વક છતી થઈ છે :

ક્યારે ઊઘડશે મારી આંખ ?!

અને ક્યારે...?

છે ને મારીયે અવદશા ! (પૃ. ૧૪)

બ્રિટિશ સર્જક કિંગ્ઝલી એમીસે આત્મવિશ્લેષણ સંદર્ભે સૂચક નિરીક્ષણ કરેલું : આત્માલોચના મારા કાર્યની, મિશનની માર્ગદર્શિકા હોવી ઘટે, એનો પહેલો નિયમ – પરિપાલન માટે – એ કે આલોચનાને ગુણ ના ગણતાં એને કાર્ય-પ્રક્રિયા (પ્રોસીજર) જ માનવી.

એક મર્મી ચિન્તકે સૂત્ર કથ્યું છે : આઈ (હું) પ્લસ માય (મારું)માં બધું આવી ગયું. હુંની હાજરીમાં મારું, મારા, મારી, મારોની જંજાળ ઊભી થઈ જાય.

સંગ્રહસ્થ રચનાઓમાં ‘૨. મારામાં’ ‘૮. મારી બહાર’, ‘૨૧. મારો સમય’, ‘૨૩. મારું ઘર’. મારાપણાનાં, ‘માય’નાં કેટકેટલાં સ્વરૂપો કંડારાયાં છે !

‘મારી બહાર’ સંદર્ભે સિલાસ પટેલિયાએ કવિને સાભિનંદન લખેલું : ‘આ કાવ્યોમાં નરી સચ્ચાઈ છે... માનવીનો આત્મસંઘર્ષ જ આના માટે છે... આ તો કાવ્યમાં જે સંવેદન છે એની વાત. કાવ્યોમાં લય છે, અઢળક કલ્પનશ્રેણી છે, સિનેમેટિક એલિમેન્ટ છે કેમ કે વિવિધ કાકુઓ જુદી જુદી દશ્યાત્મકતા રચે છે.’ (સંગ્રહનું પૃ. ૫૩)

‘૨૩. મારું ઘર’ રચનામાં કર્તામાં અસ્તિત્વનો હોકારો ઘર જ ભણે છે. કવિવર રાજેન્દ્ર શાહની યાદ અપાવે એવી આ પંક્તિઓ જુઓ :

પડ્યા’તા ઉઝરડા દીવાલ પર
ને જાળીની ઢીલી થઈ ગયેલી સાંકળ રાવ કર્યા કરતી.
તોય કેવી નિરાંત હતી એની છાંયમાં !
રાત ક્યારેક ઘર મને પસવારતું,
એના સ્પર્શે ધીમે ધીમે મિચાતી જતી મારી આંખ
ને ખૂલી જતી રમ્યનગરી... (પૃ. ૪૧)

‘આઈ’ એટલે કે ‘હું’ સાથે સંકલિત બે કૃતિઓ છે : ‘હું કોણ છું ?’, ‘હુંય વિસ્તરું છું’.

હું કોણ ?ની પૃચ્છા પૂર્વે કવિને શબ્દો સર્પ સ્વરૂપે શું કરે છે ?
‘શબ્દો સહસ્ર ફેણથી ફૂંડાડા મારે છે
ને થાક ચડે છે સ્મૃતિને.’ (પૃ. ૩૯)

‘હુંય વિસ્તરું છું’માં નિર્જળ પ્રદેશનો નિર્દેશ ચોંકાવી દે, કોઈકને.
‘મિનોઈ સાચું કહેતી’તી :
હું જ વિસ્તારી રહ્યો છું મારામાં રણ

... ..

તો ક્યારેક વેતરાયો છું, વહેરાયો છું,
ને ફોરાયો છું તો ફંગોળાયો પણ છું.’ (પૃ. ૪૨)

વેતરાયો-વહેરાયો, ફોરાયો-ફંગોળાયો જેવા બહુસંખ્ય સન્ધાનપ્રયોગો સંગ્રહમાં પાને પાને વેરાયા છે ત્યાં ત્યાં પ્રાસ-અનુપ્રાસની લીલા સાથે ગુજરાતી ગિરા પરનું યથોચિત પ્રભુત્વ વરતાશે. ગદ્યરચનાઓની સક્ષમતા તેમજ સીમાનો અંદાજ પણ આવશે. મને રુચેલી બે કૃતિઓ છે : ‘૧૯. નવા કોઠામાં’ અને ‘૧૧. ઓળઘોળ’.
યુદ્ધકુશળ અભિમન્યુના કોઠા, ક્ષણાર્ધમાં ઝબૂકી જાય એવી પંક્તિઓ પઠનયોગ્ય છે :

સાત કોઠાનો હું માહેર છું
પણ હું તો ટૂંપાતો રહું તાસકમાં...

...ખૂંપતો રહું કળણમાં...

- અને હવે હવાતિયાં મારું છું બહાર નીકળવા
ત્યાં તો મારો 'હું' ઉભાડિયું કરે છે,
ને હું વળી

ખેંચાઈ જાઉં છું નવા કોઠામાં. (પૃ. ૩૨-૩૩)

'ઓળઘોળ'નો પાઠ કરતાં પાકી પ્રતીતિ થશે કે કવિજનો, કલાકારો નાર્સિસસના
અખંડ વારસદારો ના હોય તો જ આશ્ચર્ય :

'હું જ થઈ ગયો છું ઓળઘોળ મારા 'હું' પર...

ન દેખાય એનો એકેય દોષ' (પૃ. ૧૭)

આવા ખાસ કિસ્સામાં, કવિશ્રીને - નાયકના ઓઠે સ્ત્રી - એકેય દોષ ના દેખાય
એ સર્જનના લાભમાં છે.

જોકે, નિર્મિશના કાર્ટૂન સમી, હું-વિહોણી શુદ્ધ કવિતા માટે પણ કવિશ્રી પ્રફુલ્લ
રાવલને અભિનંદન આપ્યા વિના નહીં રહી શકું.

'તને આવજે કહું

ને શેરીના શ્વાન રડે

પછી

રિક્તતામાં આખી નગરી તરે.' (પૃ. ૧૦)

અહીં 'તને' સંબોધન કર્યું છે એ કદાચ મિનોઈ જ હોઈ શકે, કેમ કે એક મિનોઈ
જ સતત સાચું કહેતી'તી...

અભ્યાસવિષયને પૂરો ન્યાય | વિજય શાસ્ત્રી

[આંતરકૃતિત્વ અને ગુજરાતી કવિતામાં તેનો વિનિયોગ : લે. સેજલ શાહ, પ્રકાશક : સેજલ
મનીષ શાહ, ૧૦-બી, ૭૦૨, અલીકાનગર, લોખંડવાળા કોમ્પ્લેક્સ, આકુર્લી રોડ, કાંદીવલિ
(પૂર્વ), મુંબઈ ૪૦૦૧૦૧, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૫, પૃષ્ઠ ૧૬ + ૧૮૨ = ૨૦૮, મૂલ્ય :
રૂ. ૨૦૦/-]

લેખિકાએ પીએચ.ડી. પદવી માટે તૈયાર કરેલો શોધપ્રબન્ધ અહીં ગ્રન્થસ્થ થયો
છે. વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બાર્થ, બપ્તિન, ક્રિસ્તિવા, જોનાથન કલર, એડોલ્ફ હબરર
જેવા, સાહિત્યકૃતિની ભાષાનો વિમર્શ કરનારા વિવેચકોએ સાહિત્યભાષા વિશે વિવિધ
સિદ્ધાન્તો સ્થાપ્યા તેમની વૈચારિક ભૂમિકાઓનો પ્રભાવ આપણા વિવેચન પર પણ
ઓછોવધતો પડ્યો અને નવાં ઓજારો અને દષ્ટિકોણથી સાહિત્યકૃતિઓ રચાઈ અને
તપાસાઈ પણ ખરી. આ ધારામાં લેખિકાએ આંતરકૃતિત્વ સંજ્ઞા હેઠળ કેટલીક ગુજરાતી
કાવ્યરચનાઓની તપાસ આરંભી છે.

કોઈ પણ સર્જનાત્મક કૃતિની વાચના શૂન્યાવકાશમાં શક્ય નથી. પ્રથમ પ્રકરણમાં

લેખિકાએ ‘કૃતિ’ની સંજ્ઞાની ઐતિહાસિક ભૂમિકાએ તપાસ કરી છે અને પછી કૃતિ (Text) સંજ્ઞાની, બદલાતી વિભાવના રજૂ કરી છે. બીજા પ્રકરણમાં ‘આંતરકૃતિત્વ’ની સંજ્ઞા, વિભાવના અને સ્વરૂપ-મીમાંસા જડે છે. ગ્રેહામ એલનનું વિધાન - ‘All texts have meaning in relation to other texts’ પાયામાં રાખીને લેખિકાને ભારતીય કાવ્યમીમાંસા તેમજ પશ્ચિમી વિવેચનમાં કોઈ પણ સાહિત્યિક વાચનાને ભાવક કઈ રીતે પામે છે તેનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યું છે. લેખિકાના મતે -

“કૃતિનાં અનેક પરિમાણ, ઉઘાડ હોઈ શકે. આમાંથી એક પણ મૌલિક ન હોય પણ ભૂતકાળમાં ભાવકે વાંચેલી કૃતિ, ભાવકના વાચનસંસ્કાર (મૂળમાં વાચન સંસ્કાર એમ અલગ છપાયું છે) એના માનસ પર જે આભાઓ ચિતરાયેલી હોય, સાંસ્કૃતિક પરિવેશ, આ બધાંને આધારે તે કૃતિને સમજે.” (પૃ. ૩૭)

સર્જકપક્ષે ‘આંતરકૃતિત્વ’ કઈ રીતે સક્રિય થાય છે તે દર્શાવતાં લેખિકા નોંધે છે : “જે કતું તેને નવી રીતે તાગવું, વિચ્છેદ નહીં પણ યથાવત્ રાખી એમાંથી જ નવું પ્રગટાવવાની નેમ મહત્ત્વની છે.” (પૃ. ૪૦). ટૂંકમાં મૌલિકતાની સામે પડકારરૂપ એવી આ સંજ્ઞા વિશે આજદિન સુધી થયેલી ચર્ચાવિચારણાને લેખિકાએ સરલીકૃત કરીને રજૂ કરી છે. આમ, આંતરકૃતિત્વના કેન્દ્રમાં ભાવકના અર્થબોધને કઈ રીતે મહત્ત્વ સાંપડ્યું તેનો આલોખ રજૂ થયો છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં રામાયણનાં બે પાત્રો મંથરા અને જટાયુ અનુક્રમે ઉમાશંકર અને સિતાંશુની કલમે કઈ રીતે નવ્ય સંસ્કાર પામ્યાં છે તેનું વિગતે નિરૂપણ થયું છે. સુદીર્ઘ ચર્ચાના નિગમન રૂપે લેખિકાને કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે “સર્જક ઉમાશંકર માટે વાલ્મીકિની કથા pre-text છે અને ‘મંથરા’ એ આ pre-textનું re-action છે.” એડોલ્ફ હબરરનો હવાલો આપી લેખિકા ફરી એક વાર નોંધે છે કે “દરેક કૃતિ એ આંતરકૃતિ જ છે કારણ એનામાં આગળની કૃતિમાંથી કે સમયમાંથી શબ્દો, વિચારણા, કલ્પના, કોડ્સ વગેરે લેવામાં આવ્યાં હોય છે.” (પૃ. ૭૪). આ વાત સાથે અસંમત થવાનું કારણ નથી છતાં પ્રશ્ન થાય કે ‘રામાયણ’માંથી ઉમાશંકરાદિને નવ્ય સર્જન કર્યું પણ મૂળ રામાયણ વાલ્મીકિએ કયા સ્ત્રોતને આધારે સર્જ્યું ? ટૂંકમાં પરવર્તી રચનાઓ આંતરકૃતિત્વની દેશ હોઈ શકે પણ મૂળ-આદિમ કૃતિનું શું ? મૌલિકતાનો ખ્યાલ આમ ફરી પડકારરૂપ બની રહે.

ચોથા પ્રકરણમાં મહાભારત આધારિત બે કૃતિઓ – સમય સુંદરકૃત ‘નલ-દવદંતી રાસ’ અને પ્રેમાનંદકૃત ‘નળાખ્યાન’ની ચર્ચા થઈ છે. ત્યાર પછી વીનુ મોદીકૃત ‘બાહુક’, કાન્તકૃત ‘વસન્તવિજય’, દિલીપ ઝવેરીકૃત ‘પાંડુકાવ્યો અને ઇતર’, નલિન રાવળકૃત ‘અશ્વત્થામાની સ્વગતોક્તિ’ અને યજ્ઞેશ દવેકૃત ‘અશ્વત્થામા’ જેવી બહુસંખ્ય કૃતિઓમાં ક્યાં આંતરકૃતિત્વ કાવ્યત્વ માટે સાર્થક થાય છે અને ક્યાં નથી થતું તેની વિગતે – જે તે કૃતિની વાચના ટાંકીને – ચર્ચા થઈ છે. પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’ વિશેની ચર્ચામાં દમયંતીના પાત્રસંદર્ભે વ્યક્ત થયેલો નારીવાદી અભિગમ પણ રસપ્રદ બન્યો છે.

પાંચમું નાનકડું પ્રકરણ કવિ નરસિંહ મહેતાની કૃતિ ‘નાગદમન’ને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયું છે જેમાં આ પદને અનેક પૂર્વસંદર્ભો સાથે સાંકળી શકાય છે તેમજ તેના કર્તૃત્વના કેટલાક પ્રશ્નો છે એવું મંતવ્ય વ્યક્ત થયું છે. છઠ્ઠા પ્રકરણમાં નીતિન મહેતાની બે રચનાઓ – ‘ચુસાયેલો ગોટલો’ અને ‘ઉકરડો’ – ઉમાશંકરના આ જ શીર્ષકની સાથે સામ્ય ધરાવતી હોવા છતાં શીર્ષકસામ્ય સિવાય સાવ જુદી કઈ રીતે બને છે અને ‘એકસરખા વિષય પર બે ભિન્ન યુગના સર્જક ભિન્ન રીતે કામ કરે ત્યારે તેનાં પરિણામ’ (પૃ. ૧૬૭) સ્વાભાવિક રીતે જ જુદાં રહેવાનાં તે લેખિકા દર્શાવી શક્યાં છે.

છેલ્લા ‘ઉપસંહાર’ પ્રકરણમાં સમગ્ર અભ્યાસના નિચોડ રૂપે કેટલાંક તારણો લેખિકા આપે છે જે નોંધને પાત્ર છે. જેમ કે – સાહિત્યસર્જનમાં એકસરખા વિષયવસ્તુ લઈ જુદા જુદા સર્જકો કૃતિરચના રહ્યા છે પણ સ્થળ, સમય, યુગચેતના, સર્જકતા અને અન્ય જુદાં જુદાં પરિમાણો અભિવ્યક્તિઓ જન્માવે છે. (પૃ. ૧૭૦-૧૭૧)

– આંતરકૃતિત્વ આપણને સતત યાદ કરાવે છે કે કોઈ પણ કૃતિનો સંદર્ભ બીજાના સંદર્ભે જ વંચાય છે. (પૃ. ૧૭૪)

– અહીં જાણીતા સંદર્ભોની બાદબાકી થાય છે અને એમાંથી પ્રગટતા નવીન અર્થનું મહત્ત્વ છે. (પૃ. ૧૭૭)

– કોઈ પણ કૃતિ પોતાના પૂર્વસૂરિઓના પ્રભાવથી સંપૂર્ણ મુક્ત નથી હોતી. કૃતિમાં અર્થ જન્માવતા અનેક સંકેતો સતત આપણી આજુબાજુના વિશ્વમાં કાર્યરત હોય છે. વાચક એ બધા જ સંકેતોને એકસાથે સ્વીકારી શકતો નથી. ધીરે ધીરે એ સંકેતો કાર્યશીલ બને છે. આંતરકૃતિત્વ ‘કૃતિ’ને પામવાનું એક એવું ઓજાર છે, જેમાં આ સંકેતોનો સ્વીકાર કરાયો છે.” (પૃ. ૧૮૨)

ગુજરાતી વિવેચનમાં પ્રસંગોપાત્ત અને અલપઝલપ જ ચર્ચાયેલા આવા વિષયની સર્વાંગી અને અશેષ ચર્ચા કરવાનો લેખિકાનો ઉપક્રમ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આ વિષયમાં રસ ધરાવનારાઓ માટે મહત્ત્વનો ગ્રંથ.

□

ગઝલના કસબાતી – ચિનુ મોદી | ડૉ. રશીદ મીર

['કસબો': ચિનુ મોદી, રન્નાદે પ્રકાશન, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૧૪, પૃ. ૮૫, ક્રિ. રૂ. ૧૨૫/-]

કસબાતી કસબો ન આપે તો બીજું શું આપે ? હા, ગઝલનો કસબો. જીવનની સમી સાંજે મનની ચંચળતા આછરી જતી હોય છે અને જીવનના ઉદામા નિરાંત ખાય છે ત્યારે વિગત સંસ્મરણોનું પ્રત્યાવલોકન સુખદ લાગતું હોય છે. એની ચર્વણાની મોજ અનેરી હોય છે. એમાંથી પુનઃ બેઠા થતા ભાતીગળ કસબાનો નકશો વિસ્મૃતિની રાખમાં ઢબૂરાયેલા તણખાને સંકોરે છે અને એ બધું ઢળે છે ગઝલોના ઘનીભૂત પુંજમાં. દર્દનું

આ સૈશ્વર્ય કસબાની જાહોજલાલીની ધજા ફરકાવે છે. મૂળે જાગીરદાર નાનાના વારસ ચિનુ મોદી ગુજરાતી ગઝલના પણ કસબાતી છે. એ કસબાના દોર-દમમ અને રોનકનો દસ્તાવેજ એમની ગઝલો સ્વયં છે.

અહીં આ ‘કસબો’ સંકલનમાં ચિનુ મોદીની ગઝલોમાંથી પસંદીદા ૪૦ ગુજરાતી અને ૩૮ ઉર્દૂ ગઝલો આ પ્રકારની તાસીર અને તસવીરને પ્રગટ કરે છે. હાલ નવી પેઢીની ગઝલોમાં ગઝલની આંકેતિક શૈલીને બદલે ઇતિવૃત્તાત્મકતા તરફ વિશેષ ઝોક છે. કદાચ એનું કારણ શેરિયતથી અનભિજ્ઞ હોવાનું પણ હોઈ શકે. એમાં શેર કહેવાની તમીઝ, કલા કરતાં સદૃશ ચોટ સાધી લેવાનું વલણ વિશેષ છે. અભિવ્યક્તિની ચાટૂકિત યુક્ત પ્રયુક્તિઓથી સભારંજન કરવાનું વધુ અભિપ્રેત છે. આવી અભિવ્યક્તિની કટોકટીના સમયે ચિનુ મોદી જેવા પરંપરાથી જોડાયેલા ગઝલકારોની પ્રસ્તુતતા ઔર વધી જાય છે જે ગઝલના શીલ અને સૌંદર્યની માવજત કરતા બે દઢબંધ મિસરા વચ્ચે સધાતી શેરિયતને સહજ રીતે સિદ્ધ કરે છે. કેવળ આકારલક્ષિતા નહીં, પરંતુ અનુભવસિદ્ધ સામગ્રીના કલાત્મક નિરૂપણ દ્વારા સ્વરૂપના આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપને એકાકાર કરીને અભિવ્યક્તિની વિભિન્ન પ્રયુક્તિઓ દ્વારા નીપજતી શેરિયત એ ગઝલની વિશિષ્ટ કથનરીતિ છે. આવા થોડાક શેર અત્રે નોંધું છું :

ડર મને મારો જ થોડો હોય છે

કાચમાં ચહેરાને જોવો હોય છે.

કોઈ ઈચ્છાનું મને વળગણ ન હો

એય ઈચ્છા છે, હવે એ પણ ન હો.

રાતભરનાં જાગરણ તેં ક્યાં મૂક્યાં ?

આંખમાં ખારાં ઝરણ તેં ક્યાં મૂક્યાં

ઠાઠ ભપકા એ જ છે ‘ઈર્શાદ’ના

ઘર બળે તો તાપી જોવું જોઈએ.

મરવા પડેલા મનને તું મારીને ચાલ મન,

આ સ્પર્શનો દરિયો છે, ઉલ્લંઘીને ચાલ મન.

આમ તો પર્યાપ્ત છે બે આંખનો વિસ્તાર પણ,

પૂર આવેલી નદીને પટ ઘણો નાનો પડ્યો.

આ ગઝલ લખવાનું કારણ એ જ છે

આંખને ખૂણે હજીયે ભેજ છે.

ગઝલની તિર્યક શૈલીને અનુરૂપ શબ્દસંયોજના Best word in best order અને પ્રતીકઆયોજન શેરમાં અર્થપરિમાણ પ્રગટાવવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા અદા કરે છે. ઉપર્યુક્ત શેરોમાં આવી શબ્દ સંકલના આપણને જોવા મળે છે જ્યાં શબ્દનો સ્થાનફેર

કરવાની કોઈ ગુંજાશ નથી. પ્રતીકયોજના ગઝલની રૂપકાત્મક શૈલીને વિશેષ વ્યંજનાપૂત બનાવે છે. સાથે સાથે બિંબ વિધાનમાં કોઈ કુશળ ચિત્રકારની જેમ ચિત્ર પૂરું ન કરતાં ક્યાંક રિક્ત સ્થાન છોડીને ભાવક ઉપર આપૂર્તિ છોડી દે છે અને એ રીતે ચેતો વિસ્તાર સાધે છે. આવી પ્રતીકાત્મકતા અને બિંબયોજનાના પ્રશ્નને શેરના સૌંદર્યને દ્વિગુણિત કરવાની સજેકની ગઝલ-કલાનાં ઉદાહરણ આપણે જોઈએ -

આંખમાંથી આંસુઓ લૂછો નહીં -
તૂટશે પે...લો ઋણાનુબંધ તો ?
આંસુ ઉપર આ કોના નાખની થઈ નિશાની ?
ઇચ્છાને હાથ-પગ છે, એ વાત આજે જાણી.
નાગી તલવારોની વચ્ચે કેટલાં વરસો ગયાં ?
રેશમી સંબંધનાં વસ્ત્રો વણાતું, બાદશાં ?
આવશે પાછોતરા વરસાદની મોસમ અને
બુંદ તું અક્કેક ગણશે - લાગશે કેવું તને ?
એ ખરું કે જીરવી શકતો નથી ઉકળાટ, પણ
એક છાંટો પાછલા વરસાદનો ક્યાંથી ગમે ?

આરંભમાં નોંધ્યું તેમ ગઝલની આકારલક્ષિતા એ ગઝલ નથી, જ્યાં સુધી એમાં શેરિયતરૂપી પ્રાણ ન પુરાય. પણ, નવા નવા વિષયને અનુરૂપ રદીફ-કાફિયા કે છંદનું નિયોજન કરવું એ પ્રતિભાશાળી સર્જકનું કામ છે. અહીં ડર્યા તો અહોહો, અત્તર ન છાંટ, લાગશે કેવું તને ? વ્હાલા, બાદશાં, જેવી રદીફયોજના તો જાગરણ-ઝરણ, ખખડશે-અટકશે જેવી પ્રાસયોજના ધ્યાનાર્હ છે. કવિનું છંદનિયોજન પણ સાક્ષ્યરૂપ છે. ગઝલપદાવલિના લયને હીંચોળતું છંદનિયોજન એના લય-માધુર્યને દ્વિગુણિત કરે છે. બે ઉદાહરણ દૃષ્ટવ્ય છે :

- (૧) મુઝારિઅ મુસમ્મન અખરબ બહર
આ શ્વાસની રમતમાં હારી ગયો છું તો પણ,
મારા ઘરે પધારો, ઓ ગંજફાની રાણી. ૨૪
મફૂલ ફાઝિલાતુન મફૂલ ફાઝિલા તુન માત્રા
ગાગાલ ગાલગાગા ગાગાલ ગાલ ગાગા
- (૨) રમલ મુસદસ મહઝૂફ બહર
કોઈનામાં પણ મને શ્રદ્ધા નથી, ૧૯
કોઈની શ્રદ્ધાનું હું કારણ ન હો. માત્રા
ફાઝિલાતુન ફાઝિલાતુન ફાઝિલુન
ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા

ચિનુ મોદીના ગઝલ-કર્મ વિશે મેં મારા સંશોધન ‘ગઝલની સૌંદર્યમીમાંસા’માં વિગતે ચર્ચા કરી છે અને અન્યત્ર પણ એમની ગઝલકલાના ઉન્મેષો વિશે વાત કરી હોય અત્રે એનું પુનરાવર્તન કરતો નથી.

અહીં ‘કસબો’માં ગુજરાતી ગઝલો ઉપરાંત કવિની ૩૮ ઉર્દૂ ગઝલોનો પણ સમાવેશ થયો છે. આ ગઝલોની ભાષાશૈલી જોતાં એ વલી ગુજરાતીના સમયની રેખ્તા અને હાલની નવી ઉર્દૂ ગઝલની ભાષાશૈલી એમ બેવડી ધારે વહે છે. ઉપદેશ, ચિંતન-કટાક્ષ, જ્ઞાનબોધ જેવા વિષયોને વ્યક્ત કરતા દોહાસ્વરૂપનું પણ એમણે ખેડાણ કર્યું છે. જુઓ -

ખાના પીના હરામ હૈ જૈસે હો રમઝાન,
સબકે સબ મુસ્લિમ ભયે, મેરા દેશ મહાન.
બિજલી નાચે તાલમેં ગગન ભયો ઘનઘોર,
પહલા દિન અષાઢ કા ઔર મેં પથ્થર કા મોર.

ઉર્દૂ વ્યાકરણની બારીકીઓ ક્યારેક બિન ઉર્દૂભાષી સર્જકને મૂંઝવે છે એટલું જ નહીં, એના લય-લઢણના ખાંચા પણ કનડતા હોય છે. છતાં એક ગુજરાતી કવિ ઉર્દૂમાં પોતાના ભાવોને વ્યક્ત કરે છે ત્યારે અન્ય ભાષા-ભાષીઓ સુધી સંધાતો ચેતોવિસ્તાર નોખી મુદ્રા સાથે દૂર સુધી પહોંચે છે. આજના તુલનાત્મક સાહિત્યના યુગમાં જુદી જુદી ભાષાઓ સુધી પહોંચવાની સર્જકની મથામણને વૈશ્વિક ચેતનાનો સંસ્પર્શ પામવાની અનિવાર્યતા લેખવી જોઈએ. અહીં ચિનુ મોદીના કેટલાક ઉર્દૂ શેર નીવડી આવ્યા છે, જે હું નોંધું છું -

એક ગલી ઐસી તન્હા થી
કોઈ નહીં થા આતા-જાતા.
બડા આકાશ છોડા લગ રહા નન્હે પરીદે કો,
બઢાયા કિસને ઉસકા કદ ? નમી દામન, નમી દાનમ.
યહ ઉદાસી હૈ, યાર, ધુન્ધ નહીં,
ખામખાં આફતાબ ભિજવાયા.
બાત ઉનસે કૈસે હો ?
હમઝબાન થોડે હૈ ?
એક પરદા હો તો ઉસકા ફાડ દે
સાત પરદે દરમિયાં, અલ્લામિયાં.

અંતે, ‘કસબો’ની ૭૫ ગુજરાતી - ઉર્દૂ ગઝલો ચિનુ મોદીની સર્જકતાની તાસીર અને તસવીરને ઉજાગર કરે છે. આ સંપાદનનું હું સ્વાગત કરું છું.

રવીન્દ્ર પારેખ

મારું અંગત રીતે માનવું છે કે ગુજરાતીમાં વિવેચન નથી, અભિપ્રાયો છે. અભિપ્રાયો પણ અપવાદોમાં જ સાચા હશે. અમુક વિશે બોલવું અને અમુક વિશે ન જ બોલવું કે ગમે તેવું હોય તોપણ સારું જ બોલવું ને સારું હોય તો નહારું જ બોલવું એવું વલણ પ્રબળ છે.

પશ્ચિમી સાહિત્યના સંપર્કમાં મુકાયા પછી આપણે વિવેચનમાં ઓછા જ પ્રમાણિક રહ્યા છીએ. વિદેશી સાહિત્યના સંપર્કથી આપણા જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વધુ વિસ્તરવી જોઈતી હતી, પણ એવું ઓછું જ બન્યું છે. એમાં પશ્ચિમી સાહિત્યનો વાંક હોય તો એટલો જ કે તે ઉન્નતભૂ સર્જકો-વિવેચકોના અધકચરા જ્ઞાનનો જ મહિમા કરતું રહ્યું. બને કે પશ્ચિમી સાહિત્યને આપણી પાસેથી ઉત્તમ વિવેચકો - રસિકોની આજે પણ ખેવના હોય.

વીસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ઘણા વાદો આયાત થયા ને તેમાં આપણે વિવાદો ઉમેર્યા એટલે ગૂંચો જ બધી. અસ્તિત્વવાદ, અતિવાસ્તવવાદ, શૂન્યવાદ, સંચરનાવાદ જેવા ઘણા વાદોની ચર્ચા આપણે ત્યાં મોટા ઉપાડે થઈ. તેને લગતું સાહિત્ય રચવાના પણ સભાન પ્રયત્નો થયા. કૃતિમાંથી કોઈ વાદ તારવી બતાવવાનું કે વાદ પરથી કૃતિઓ ઘડવાનું ડિંડવાણુંયે ઠીક ચાલ્યું. તે એટલે કે સર્જક-વિવેચક અમુકતમુક વાદનો પુરસ્કર્તા છે અને તેવું કરવામાં તે મોખરે છે તેવું માન તે ખાટી શકે. વિવેચનમાં 'આકૃતિ'નો મહિમા વધ્યો ને કૃતિનો ઘટ્યો ! અમુકતમુક વાદી સર્જકો-વિવેચકોનો રાફડો ફાટ્યો ને બધે વાદમવાદથી અમદાવાદ અમદાવાદ થઈ રહ્યું.

આજે બધા વાદો ટાઢ પડી ગયા છે. કોઈ વાદની ખાસ ચર્ચા નથી. કેમ ? કદાચ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ કે ઘણું બધું તકલાદી અને એમ જ ફેંશનદાખલ લાગુ પાડી દેવાયું હતું. એવું પણ લાગે છે કે વાદોએ આપણને પાછળ ધકેલ્યા છે. સવાલ એ છે કે તેમાં કસ હતો તો રસ છૂટી કેમ ગયો ? ને કંઈ નો'તું તો આપણે કયા જોરે વાદોનાં સ્ટિકર્સ બધે ચોંટાડ ચોંટાડ કર્યાં. જે આપણને અહીં નિરર્થક લાગે છે તે પશ્ચિમમાં પણ નિરર્થક જ હતું તેવું કહેવાનો લેશમાત્ર આશય નથી. ત્યાં તો તે તેની ભૂમિની જ નીપજ ગણાય. સવાલ એ છે કે તેને આપણી ભૂમિમાં ઉછેરવાની કઈ અનિવાર્યતા હતી ?

વાદોના પુરસ્કર્તાઓએ સંપ્રદાયની ગરજ પણ સારી. અનુયાયીઓ આવ્યા ને

તેમણે વાદસંકીર્તન ચાલુ રાખ્યું. બધાએ જ શકટનો ભાર ખૂબ તાણ્યો. રાજાને નિર્વસ્ત્ર કહેવાની હિંમતને અભાવે વિવેચન અને સર્જનને માઠી અસરો પહોંચી. કેટલાકે ઘણા મોડા, લગભગ યુ-ટર્ન લઈને ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવાનું શરૂ કર્યું. જે સમસ્યાઓ આપણી હતી જ નહીં તેને બળાટકારે આપણી કરી. લગભગ બધા જ વાદોમાં અંધાનુકરણ અને અધકચરા જ્ઞાનથી વેપલો થયો. એમાં સૌથી ખોટી રીતે કોઈ વાદ લાગુ પડાયો હોય તો તે અસ્તિત્વવાદ છે.

મારો ઉપક્રમ અસ્તિત્વવાદની થોડી ચર્ચા સાથે એ બતાવવાનો છે કે આપણે ત્યાં એ નિષ્ફળ કેમ રહ્યો ?

અસ્તિત્વવાદ - Existentialism - જર્મન શબ્દ Existenz Philosophic - પરથી અંગ્રેજીમાં આવ્યો. અસ્તિત્વવાદનો મુખ્ય પ્રવર્તક ડેનિશ ફિલસૂફ કિર્કેગાર્ડ છે. યુરોપમાં તેણે અસ્તિત્વવાદનો પાયો નાખ્યો. અસ્તિત્વ શબ્દ જડ અને ઓપન માટે વપરાતો, પણ કિર્કેગાર્ડે તેને મનુષ્ય પૂરતો સીમિત રાખ્યો. તેણે કહ્યું કે અસ્તિત્વની ખરાઈ કરી શકાય છે. કંઈ પણ કરવા કે ન કરવાનો નિર્ણય મનુષ્યે ચોક્કસ સમયમર્યાદામાં લેવાનો છે. બીજા શબ્દોમાં નિર્ણયનું સ્વાતંત્ર્ય મનુષ્યના હાથમાં છે, પણ પરિણામો પર તેની કોઈ સત્તા નથી. પરિણામ પર કાબૂ ન હોવાને કારણે મનુષ્યને અસ્તિત્વની વ્યર્થતાનો અનુભવ થાય છે. તેને આ જગતમાં પોતાના મહત્ત્વ વિશેના પ્રશ્નો નડે છે, કનડે છે.

ઈશ્વરની સત્તાના સ્વીકાર છતાં, અસ્તિત્વ હોવા છતાં, સ્વર્ગ કે નરકમાંથી પોતાને ફાળે શું આવશે તે જાણ્યા વગર મનુષ્યે કાર્યની પસંદગી કરવાની છે. કિર્કેગાર્ડ ધર્મના સંપ્રદાયનો વિરોધી હતો. તેના અનુગામી કાર્લ જેસ્પર્સે સ્પષ્ટ કર્યું કે સંપ્રદાય તે ભય નથી, પણ યંત્રપ્રધાન સમાજ ભય છે. તે પછી હાઇડેગરે એ વિચાર આગળ ધપાવ્યો.

માણસ એવી નિષ્કુર દુનિયામાં છે કે મૃત્યુ તેની બધી ઇચ્છાઓ પર પાણી ફેરવી દે છે. અસ્તિત્વવાદીઓને આવી શક્યતા વિશે શંકા હતી. એ જ કારણે હાઇડેગર પોતાને અસ્તિત્વવાદી ગણાવતો ન હતો, પણ તેનો વિચાર ફ્રેન્ચ ફિલોસોફર જ્યૉ પૉલ સાર્ત્રની અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણીનું મહત્ત્વનું અંગ બની રહ્યો. સાર્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપક રહી ચૂક્યા હતા. ૧૯૩૯માં બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં તે લશ્કરમાં જોડાયા. જૂન, ૧૯૪૦માં તે જર્મન સૈનિકોને હાથે ઝડપાયા અને ૯ મહિના યુદ્ધ-કેદી તરીકે બદતર જીવન જીવ્યા. આને લીધે તેમનો અસ્તિત્વવાદ વધારે ઉગ્ર છે.

૧૯મી સદીના અંતે ઈશ્વર અને ધર્મ સિવાયના માનવવાદનો મહિમા થયો ને એમાં ઉછાળ આવતાં કેટલાક દેશોમાં કાન્તિ થઈ. નિત્યેએ જાહેર કર્યું કે ઈશ્વરનું અવસાન થયું છે. સાર્ત્ર પણ કિર્કેગાર્ડના સિદ્ધાંતમાંથી ઈશ્વર પર જ છોકો મારે છે. સાર્ત્રે અસ્તિત્વવાદને આધુનિકતાના પ્રતીક તરીકે સ્થાપ્યો. સાર્ત્રનો અસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત એટલે

વર્તમાનનું ઊર્દ્ધ.

ક્રિકેટગાર્ડ અસ્તિત્વ શબ્દ મનુષ્ય પૂરતો સીમિત રાખેલો, જ્યારે સાર્ત્ર જડ તેમજ ચેતન માટે તેનો સ્વીકાર કર્યો. જડ પદાર્થને પણ તેનું અસ્તિત્વ છે જ, પણ તેની બહાર તે કંઈ નથી. જ્યારે ચેતનની ક્ષમતા સ્થળકાળનાં પરિમાણોને વળોટી જવાની છે. ચેતન તેની બહાર વિલસે છે તે સાથે તે તેની ભીતર પણ સક્રિય છે.

સાર્ત્રનું માનવું છે કે મનુષ્ય નિરર્થક રીતે વિશ્વમાં આવી પડ્યો છે, પણ પોતાની ચેતનાને બળે તે જગતને જીવવા જેવું બનાવે છે. દુનિયાની પસંદગીમાં તેની પસંદગી ક્યાંય નથી. તેને નિર્ણયનું સ્વાતંત્ર્ય છે, પણ પરિણામનું નથી. તેની વ્યર્થતાનું એ મુખ્ય કારણ છે તેને લીધે તે હતાશ થાય છે, વિરતિનો ભોગ બને છે. હતાશા કરતાં પણ વિરતિ (boredam) વધુ પ્રભાવક છે. સાર્ત્રને જે અભિપ્રેત છે તે Frustration નહીં, પણ Meta physial anguish છે. આ એન્લિવશ પશ્ચિમી આબોહવાને કદાચ વધારે અનુકૂળ હતી. આપણે ત્યાં પણ વિરતિ જન્માવવાના પરાણે પ્રયત્નો થયા. અસ્તિત્વવાદના પુરસ્કર્તામાં ખપવા સ્પર્ધાઓ ચાલી, પણ મહિમા તો કૃતકતાનો જ થયો. આપણે ત્યાં તેમજ વિદેશમાં મનુષ્યને પ્રાણી તરીકે, જડ તરીકે, માખી તરીકે જોવાયો પણ બંનેના અભિગમો એક નથી. મેટામોર્ફોસિસ (કામૂ), ધ ફ્લાયુઝ (સાર્ત્ર) જેવી કૃતિઓમાં મનુષ્યજીવનની ક્ષુદ્રતાની જ બોલબાલા છે. જ્યારે આપણા વરાહ અવતાર, કૂર્માવતાર, મત્સ્યાવતારમાં ક્ષુદ્રતાને વળોટીને દૈવી સત્ત્વ-તત્ત્વનો મહિમા થયો છે. આ અવતારો વિરતિના જનક નથી, તે મનુષ્યના ઉદ્ધારકો છે. પશ્ચિમમાં, મનુષ્યનું, મનુષ્ય તરીકે અવમૂલ્યન થયું જ્યારે આપણે ત્યાં તેના અતિમૂલ્યન દ્વારા તેનામાં દૈવીશક્તિનું આરોપણ થયું. આ શક્તિ જ તેના ટકવાનું બળ બની.

અસ્તિત્વવાદનો એક છેડો પ્રકૃતિને પણ સ્પર્શે છે. આપણી આસપાસની પ્રકૃતિ આપણા પરત્વે ઉદાસીન છે. જોકે જે જડ પદાર્થ છે તે તો આપણા પરત્વે શું ઉદાસીન હોય ? કારણ તે, તેની બહાર જ નથી, પણ જે ચેતન સ્વરૂપ છે તે મનુષ્ય પરત્વે ઉદાસીન છે તે ખ્યાલ શંકાસ્પદ છે. લજામણીનો સ્પર્શ પ્રતિક્રિયા વિનાનો ન હોય કે વનસ્પતિ, સંહારકની ભૂમિકામાં હોય તો પ્રકૃતિ, મનુષ્ય પરત્વે ઉદાસીન છે તેમ માનવાનું મુશ્કેલ છે.

સાર્ત્રનો પ્રભાવ, વિશ્વયુદ્ધોત્તર પશ્ચિમી સર્જકો પર ઠીક પડ્યો. સ્વપ્ન અને સત્યની સ્ત્રોત્સેન થઈ. કપોલકલ્પિતનો મહિમા થયો. નવાં વસ્તુલક્ષી પ્રતીકો ઉદ્ભવ્યાં અને ઈશ્વરના નિષેધ દ્વારા કલાભિવ્યક્તિનો પ્રયત્ન થયો. જોકે સાર્ત્ર તેમના જ સમયમાં અપ્રસ્તુત પણ ગણાયા. સાર્ત્ર પોતે કહેતા કે તેમણે સમકાલીનો માટે જ લખ્યું છે. પશ્ચિમમાં જે ફગાવાયું તે આપણે ત્યાં નવી ટાપટીપ સાથે સ્વીકારાયું. પણ કેટલાક વિદેશી છોડ આપણી ભૂમિ પર વિકસે તે અશક્યવત્ હતું. એના કેન્દ્રમાં હતાં – વિરતિ અને

ઈશ્વરનો નકાર, આપણી ભૂમિને આ બધું પચાવવાનું મુશ્કેલ હતું. પશ્ચિમમાં પણ અસ્તિત્વવાદ ફ્લોપ થવાના મૂળમાં વિરતિ કે ઈશ્વરનો નકાર કેન્દ્રમાં હોય તો નવાઈ નહીં !

આપણે ત્યાં એકથી વધુ અવતારોની સંકલ્પના પ્રબળ હોય ને વાત જન્મની જ નહીં, જન્મોજન્મની હોય ત્યાં ઈશ્વરનું મૃત્યુ કઈ રીતે કોઠે પડે ? નિત્શીએ ઈશ્વરનું મૃત્યુ જાહેર કર્યું ને દોસ્તોવસ્કીની નવલકથા ‘બ્રધર્સ કારામાઝોવ’નું પાત્ર ઈવાન કહે છે, If God does not exist, everything is possible. પશ્ચિમમાં ઈશ્વર વગર બધું જ શક્ય છે જ્યારે અહીં તેની ઈચ્છા વિના તો પાંદડુંએ નથી હાલતું – તે કેટલું સૂચક છે. ‘હેઈસો, હેઈસો’માં આપણે પણ હતાશાયુક્ત કૃતિઓને અસ્તિત્વવાદી કૃતિનું પ્રમાણપત્ર ફાડી આપ્યું કે અસ્તિત્વવાદી નવલિકા કેવી રીતે લખાય તેનું ડેમોન્સ્ટ્રેશન પણ આપ્યું, પણ આ બધું ઉન્માદથી વિશેષ કંઈ ન હતું. યાદ રહે કે રોમાન્ટિકોની હતાશા અને અસ્તિત્વવાદીની હતાશા એક નથી. ઈશ્વરનો નકાર કે તેના મૃત્યુની ઘોષણામાં ઈશ્વરની, નાસ્તિકોએ કરેલી બાદબાકી કેન્દ્રમાં નથી.

ક્રિકેગાર્ડ પછી પણ અસ્તિત્વવાદીઓ તો ઘણા આવ્યા, પણ સાર્ત્રનો વિશેષ પ્રભાવ એટલે પડ્યો કે તેમણે અસ્તિત્વવાદી વિચારણાને સમકાલીન સમસ્યાઓ સાથે સાંકળી. પરંપરાથી ઊંફરા જવાના જ કેટલાક સભાન પ્રયત્નો ગુજરાતીમાં થયા તેણે નૈરાશ્ય જ ફેલાવ્યું, એવું કહી શકાશે નહીં. તેનું એક કારણ એ કે મોટા ભાગના સર્જકો ઊંડે ઊંડે આસ્થાળુ હતા. સર્જક થોડો નિર્ભ્રાન્ત જરૂર થયો. ચીન-પાકિસ્તાની યુદ્ધોએ આપણને તેનાં દુષ્પરિણામોથી પણ અવગત કરાવ્યાં. નિસ્સારતાની હવા પણ ફેલાઈ. જીવનનો લય ખોટકાતો જતો હોય તો કવિતાનો લય ક્યાંથી જળવાય ? પરિણામે છંદો તૂટ્યા. લય ખોટકાયા. અછાંદસની પ્રતિષ્ઠા થઈ. પરંપરામાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન, નવી પરંપરા ઊભી કરી ગયો. કલ્પનની એકવિધતા, અસારતાના બડબડાટે પણ પુનર્વિચારણાની ફરજ પડી. આ બધાંમાં એક વર્ગ એવો રહ્યો જેણે નૂતન આવિષ્કારોમાંથી અપજોગું સ્વીકાર્યું ને પોતીકી કેડીએ ચાલવાનું જ રાખ્યું. અને કારણે ગીત, ગઝલ, સોનેટ જેવા કાવ્યપ્રકારો પોતીકી પૂર્ણતા તથા પ્રસન્નતામાં મસ્ત રહ્યા. આમાં મૂલ્યોના ભંગારની કવિતા બહુ ગાજી નહીં. આપણે ત્યાં પેલી વિરતિને કે ઈશ્વરના અવસાનને ઝાઝો અવકાશ જ ન હતો.

આઉટસાઇડર (કામૂનો) નાયક માતાના મૃત્યુથી વિરતિનો દારુણ અનુભવ કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે અહીં તે એકલો છે અને સમાજથી તે લગભગ વંચિત છે. એની સામે ગુલાબદાસ બ્રોકરની વાર્તા ‘બા’ છે. બાના મૃત્યુથી નાયક ખૂબ હતાશ થાય છે, પણ તેને તેના સંબંધીઓ તેમાંથી બહાર કાઢે છે ને તે ફરી એક વખત જગત સાથે જોડાય છે. જો તે સમાજથી વંચિત હોત તો તે ‘આઉટસાઇડર’ના નાયકની ભૂમિકામાં

જ હોત. ઓછી તો ઓછી, પણ કૌટુંબિક હૂંફ આપણને બહુ જલદી વિરતિનો શિકાર થવા દે તેમ નથી. એ સાચું છે કે કુટુંબ, સમાજ તૂટ્યાં છે. પરિણામે નાનીમોટી સમસ્યાઓમાંથી માર્ગ કાઢવાનું હવે મુશ્કેલ બનતું આવે છે. ‘વિશ્વમાનવી’ બનવા નીકળેલો આપણો કવિ પણ ‘છિન્નભિન્ન છું’નો નકાર ભણે છે. પણ તેની આસ્થા અકબંધ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઘણું પુનર્વિચારણને પાત્ર છે, તેનો બચાવ હોઈ જ ન શકે, પણ ભારતીય મનુષ્ય હજી આસ્થાળુ છે. આ તત્ત્વ તેને ઈશ્વરનો સંહાર નહીં જ કરવા દે. નિત્રીએ ઈશ્વરના મૃત્યુની ઘોષણા કરી પછી પશ્ચિમને ખબર પડી કે ઈશ્વર મરણશીલ છે; જ્યારે આપણો ઈશ્વર પહેલાં માનવ છે ને ત્યાંથી તે મહામાનવ તરીકેની ગતિ પકડે છે. જે જન્મે છે ને મરે છે. સરયૂમાં જળસમાધિ લે છે. પારધીને તીરે વીંધાય છે. એવો બીજો ભગવાન જડવો મુશ્કેલ છે જે પગમાં તીર વાગતાં મૃત્યુને સ્વીકારી લે !

આપણે એકના અનેક છીએ. તેવું જ ઈશ્વરનું પણ છે. આપણે ‘યદા યદા હી ધર્મસ્ય...’ ગાનારા જીવો છીએ. આપણને શ્રદ્ધા છે કે ધર્મની પડતી અને અધર્મની વૃદ્ધિ થશે તો ઈશ્વર પોતે જ અવતાર લેશે. અને આ કંઈ એક વારનું નથી. તે તો ‘સંભવામિ યુગે યુગે...’નો જ પાંચજન્ય ફૂંકે છે. જે, મનુષ્યમાત્રનો આટલો મોટો આધાર છે તે પોતે મરણશીલ કઈ રીતે હોય ? આપણો સમાજ મનુષ્યને વિરતિ તરફ ધકેલી શકે તેમ નથી. ને આપણો ઈશ્વર દરેક જન્મે સાથે છે, તે આપણને એકલા નહીં પડવા દે.

પશ્ચિમમાં વિરતિ કે હતાશા તીવ્ર એટલી છે કે ત્યાં સમાજ અને ઈશ્વર, બંનેનો છેદ ઊડ્યો છે. આપણો સમાજ, ગમે તેટલો ખાડે કેમ ન ગયો હોય, પણ તે મનુષ્યને આશાવાદી તો રાખે જ છે. ઈશ્વર જેવું આશ્વાસન જ શ્વાસનું કારણ છે. મનુષ્ય પોતે અમરત્વ પામવા મથે છે તો તે ઈશ્વરને કઈ રીતે મરવા દે ?

ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધાએ અને સામાજિક હૂંફે અસ્તિત્વવાદને નિષ્ફળ બનાવ્યો. આવી જ તપાસ અન્ય વાદોની પણ થઈ શકે. પણ તે વળી કોઈ વાર ! અસ્તુ !

માનવને મારી | અમૃત ‘ઘાયલ’

ચડી આવે યદિ ભૂખ્યો કોઈ હાંકી કહાડે છે,
 નથી કંઈ પેટ જેવું અન્નકૂટ એને જમાડે છે,
 કરાવે છે મકાનો ખાલી મંદિર બાંધવા માટે —
 અહીં માનવને મારી લોક ઈશ્વરને જિવાડે છે !

(આઈઁ જામ ખુમારી, પૃ. ૨૯૪)

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરની સ્વાયત્તતાનો મુદ્દો

તા. ૧૬-૫-૨૦૧૫ અને ૧૧-૬-૨૦૧૫ની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક તથા ૫-૭-૨૦૧૫ની મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠકના ઠરાવ અનુસંધાને સરકારશ્રીના સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના મંત્રીશ્રી સાથે બે વારની મુલાકાત પછી કશો પ્રતિભાવ ન સાંપડતાં તા. ૧૩-૧૦-૨૦૧૫ના રોજ મળેલી પરિષદના હોદ્દેદારોની બેઠક અન્વયે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા અંગે અમે નિર્દિષ્ટ અકાદમી સામે નીચે મુજબ અસહકાર કરવાનું જાહેર કરીએ છીએ.

૧. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સાહિત્યિક, વહીવટી, વ્યવસ્થાપકીય કે આર્થિક વ્યવહાર રાખવો નહીં કે તેના કોઈપણ કાર્યક્રમમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ભાગ લેવો નહીં.
૨. ઉપર્યુક્ત અકાદમીના સામયિકો, 'ગઝલવિશ્વ', 'શબ્દસૃષ્ટિ' વગેરેમાં કોઈપણ કૃતિ, લેખ વગેરે મોકલવા નહીં અને અગાઉ આપેલી કોઈપણ કૃતિના કે લેખના અકાદમી દ્વારા થતા પ્રકાશન માટે પુનઃમુદ્રણની સંમતિ આપવી નહીં. વધુમાં અકાદમી દ્વારા અપાતા એવોર્ડ, પારિતોષિક કે પુરસ્કારનો સ્વીકાર કરવો નહીં કે તે આપવા માટેની સમિતિમાં નિર્ણાયક તરીકે સેવાઓ આપવી નહીં.
૩. ઉપર્યુક્ત અકાદમી દ્વારા કે તેની સહાયથી થતાં કોઈપણ કાર્યક્રમ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પરિસર ઉપયોગ માટે આપવું નહીં.
૪. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સામાન્ય સભા, મધ્યસ્થ સમિતિ કે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોએ ઉપર્યુક્ત અકાદમીની કોઈપણ સમિતિમાં, તેની વહીવટી કામગીરીમાં, વ્યવસ્થાપનમાં કે સાહિત્યિક ગતિવિધિઓ માટે થઈને કોઈપણ પ્રકારનો હોદ્દો સ્વીકારવો નહીં. આમ છતાં કોઈ સભ્ય એવો હોદ્દો સ્વીકારે તો તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના હોદ્દેદાર-પદેથી રાજીનામું આપવાનું રહેશે અને જો તે સભ્ય રાજીનામું ન આપે તો તેને પરિષદના હોદ્દેદાર તરીકે ચાલુ રાખવા કે કેમ તે અંગે પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ નિર્ણય કરશે.

ધીરુ પરીખ

પ્રમુખ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નિરંજન ભગત

ટ્રસ્ટી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટ અને શ્રી મુક્તજીવન સ્વામિબાપા આર્ટ્સ-કોમર્સ અને બી.સી.એ. કોલેજના સંયુક્ત યજમાનપદે ભુજ મુકામે તારીખ ૨૫, ૨૬, ૨૭ ડિસેમ્બર-૨૦૧૫ના ત્રણ દિવસ યોજાશે.

: અધિવેશન સ્થળ :

શ્રી મુક્તજીવન સ્વામિબાપા આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ હોલ,
કચ્છ યુનિવર્સિટી સામે, મુન્દ્રા રોડ, ભુજ (કચ્છ)

: ઉદ્ઘાટન સમારંભ :

તા.૨૫-૧૨-૨૦૧૫, શુક્રવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૫, શુક્રવાર, સાંજે ૮.૦૦થી ૧૦.૦૦

યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

૨૬-૧૨-૨૦૧૫, શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૯.૩૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ અને
કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક

બેઠક પ્રથમ : તા. ૨૬-૧૨-૨૦૧૫, શનિવાર, સવારે ૯.૩૦થી ૧૨.૩૦

ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

વક્તા : શ્રી યોગેશ જોષી, શ્રી મુનિકુમાર પંડ્યા, શ્રી સંધ્યા ભટ્ટ

સંચાલન : શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાય

બેઠક બીજી : તા. ૨૬-૧૨-૧૫ શનિવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

વિવેચન-સંશોધન

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી અનિલા દલાલ

વક્તાઓ : શ્રી સેજલ શાહ, શ્રી દીપક રાવલ

સંચાલન : શ્રી કીર્તિદા શાહ

બેઠક ત્રીજી : તા. ૨૬-૧૨-૧૫, શનિવાર, રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૩૦

આસ્વાદ : કચ્છના પરિવેશની કૃતિઓનું વાચિકમ્

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી વીનેશ અંતાણી

વાચિકમ્ : શ્રી અદિતિ દેસાઈ અને અન્ય

સંચાલન : શ્રી નીતિન વડગામા

બેઠક ચોથી : તા. ૨૭-૧૨-૧૫, રવિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૯.૩૦

ગુજરાતી ભાષાનું સંવર્ધન અને શિક્ષણ

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી મનસુખ સલ્વા

વક્તાઓ : શ્રી ભદ્રાપુ વઘરાજાની, શ્રી પી. જી. પટેલ
સંચાલન : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

બેઠક પાંચમી : તા. ૨૭-૧૨-૧૫, રવિવાર, સવારે ૯.૩૦થી ૧૧.૩૦
પ્રદેશવિશેષ અને સાહિત્ય : કચ્છ

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતા
વક્તાઓ : શ્રી કીર્તિ ખત્રી, શ્રી દર્શના ધોળકિયા,
શ્રી કાંતિ માંલસતર, શ્રી વિશન નાગડા
સંચાલન : શ્રી જનક નાયક

બેઠક છઠ્ઠી : તા. ૨૭-૧૨-૧૫, રવિવાર, બપોરે ૧૧.૩૦થી...
અધિવેશન સમાપન બેઠક

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન અને સમાપન બેઠક
- ઠરાવો : પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ
- આભારદર્શન (પરિષદ અને યજમાન સંસ્થા)
- બપોરના ભોજન પછી અધિવેશનની સમાપ્તિ થશે.

નોંધ : અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૨૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૫૦૦/- થશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦ ટકા રકમ ભરવાની રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૫ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઇચ્છનીય છે. ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોહો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

□

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત 'એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનનિધિ' અંતર્ગત કાવ્યલેખન શિબિર જાણીતા સાહિત્યકાર ધીરુભાઈ પરીખ અને માધવભાઈ રામાનુજના માર્ગદર્શન હેઠળ તા. ૧લી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૫ના રોજ યોજાઈ. જેમાં બે બેઠકનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. બપોરે ૧૨.૩૦ વાગે પ્રથમ બેઠક ચાલુ થઈ હતી. જેમાં ધીરુભાઈ પરીખે પૃથ્વી અને શિખરિણી છંદ શિખવ્યા હતા.

બીજી બેઠકમાં માધવભાઈ રામાનુજે સ્વરચિત છંદોબદ્ધ કાવ્યો, ગીત અને અછાંદસ રચનાઓનું પઠન કરાવ્યું હતું. લગભગ ૨.૩૦ વાગે પંદર મિનિટનો વિરામ લઈ ફરી બીજી બેઠકનો પ્રારંભ થયો. એક એક રચનાના પઠન પછી રચનાઓમાં થયેલી ક્ષતિઓની સહજ અને સરળ રીતે સમજ આપી યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

આ ઉપરાંત કાવ્યના ઘટકતત્ત્વો વિશે સંપૂર્ણ માહિતી આપી ઉપસ્થિત બહેનોને ઉજાગર કર્યા હતા. પારુલબહેન દેસાઈએ બહેનોને પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. આ શિબિરમાં અમદાવાદ અને અમદાવાદ બહારથી પણ બહેનો આવી હતી. આખી શિબિરનું સમાપન સાંજે ૪.૩૦ વાગે થયું હતું.

પારુલ બારોટ

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

તા. ૫-૧૧-૨૦૧૫ અને તા. ૧૮-૧૧-૨૦૧૫ના રોજ પાક્ષિકીમાં વાર્તાનું પઠન થશે. સાંજે ૬-૧૫ કલાકે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૪, ૧૧, ૧૮-૧૧-૨૦૧૫ના રોજ બુધસભા અને તા. ૨૫-૧૧-૨૦૧૫ના રોજ વ્યાખ્યાન સાંજે ૭.૦૦ કલાકે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધિવેશન બાબત

આદરણીયશ્રી,
વંદન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દર બે વર્ષે ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળે અધિવેશન યોજે છે. આ અધિવેશન ખૂબ જ સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ સર્જે છે અને જે તે વિસ્તારના સાહિત્યપ્રેમીઓ તથા સર્જકોને પ્રેરણા આપે છે.

૨૦૧૫ના ડિસેમ્બરમાં આ પરિષદનું અધિવેશન ભુજમાં યોજાય તેના પ્રયાસો ઉપરોક્ત બંને સંસ્થાઓએ કર્યા અને સદ્ભાગ્યે પરિષદે તેને લીલી ઝંડી આપી છે. એટલે તા. ૨૫-૨૬-૨૭ ડિસે. ૨૦૧૫ના ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન ભુજ ખાતે યોજાશે.

આ પરિષદમાં આશરે ૮૦૦થી ૧૦૦૦ સાહિત્યકારો અને સાહિત્યપ્રેમીઓ કચ્છ તથા સમગ્ર ગુજરાતમાંથી હાજર રહેશે તેવી ધારણા છે. તેમનાં નિવાસ તથા ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે. તે તથા અન્ય ખર્ચ વિશે આયોજન કરતાં આશરે ૨૦ લાખનો ખર્ચ અંદાજિત કરવામાં આવ્યો છે. આ ખર્ચ મહાજનો તથા સાહિત્યપ્રેમીઓ અને નાગરિકોની સહાયથી એકઠી કરવાનું વિચાર્યું છે. આ બાબતને ઉષ્માભર સહકાર મળશે તેવી આશા છે.

આ માટે આ રીતે દાન સ્વીકારવાનું નક્કી કર્યું છે :

સુવેનીયર પેજ શુભેચ્છક તરીકે (નીચે સ્ટ્રીપ)	રૂ. ૨૦૦૦/-
સુવેનીયરમાં મહ્ટીકલરપેજ જાહેરાત	રૂ. ૨૫,૦૦૦/-
સુવેનીયરમાં મહ્ટીકલર કવરપેજ-૨	રૂ. ૭૫,૦૦૦/-

સુવેનીયરમાં મહ્તીકલર કવરપેજ-૩ ૩. ૭૫,૦૦૦/-

સુવેનીયરમાં મહ્તીકલર કવરપેજ-૪ ૩. ૧,૨૫,૦૦૦/-

શુભેચ્છક સભ્ય તરીકે ૩. ૫૦૦૦/- કે તેથી વધુ રકમ નોંધાવીને સહયોગ સ્વીકારાશે.

ભોજનદાતા તરીકે ૩. ૧ લાખ નોંધાવી શકાશે. આખા દિવસના ભોજનદાતા તરીકે ૩. ૩ લાખ નોંધાવી શકાશે.

સ્વાગત સભ્ય તરીકે ૩. ૧ લાખ કે તેથી વધુનો સહયોગ આવકાર્ય છે.

પરિષદના સભ્યો માટે કીટના દાતા તરીકે ૩. ૩ લાખ નોંધાવી શકાશે.

આમાંથી કોઈ પણ વિભાગમાં આપનું દાન આવકાર્ય રહેશે. ૮૦-જીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ છે.

આપને અમારી વિનંતી છે કે આ સાહિત્ય યજ્ઞમાં આપ પણ સક્રિય સહયોગ બનો અને કચ્છની જનતાને જે એક અનન્ય લાભ મળી રહ્યો છે તેને પ્રોત્સાહન આપો.

આ માટે શ્રી રસનિધિ એ. અંતાણી (મોબાઈલ નં. ૯૮૨૫૭૩૦૩૧૫)નો સંપર્ક કરવા અને મદદરૂપ થવા વિનંતી છે.

સાહિત્યવૃત્ત

જાણીતા ભૌતિકશાસ્ત્રી અને રવીન્દ્રનાથના સાહિત્ય અને સંગીતના અભ્યાસી શ્રી પાર્થ ઘોષે ‘Science in tagore’s poems and songs’ વિશે તા. ૭-૯-૨૦૧૫ના રોજ વિશ્વકોશના હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

સુરતની એમ.ટી. બી. આર્ટસ કોલેજની શ્રી જયન્ત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર સમિતિ તરફથી ૨૦૧૨-૧૩ના વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલાં કાવ્યસંગ્રહોમાંથી તજજ્ઞોએ કવિશ્રી મનોહર ત્રિવેદીના કાવ્યસંગ્રહ ‘વેળા’ને પુરસ્કાર આપવાનું નક્કી કર્યું છે.

‘બળવંત પારેખ સેન્ટર ફોર જનરલ સિમેટિક્સ એન્ડ અધર હ્યુમન સાયન્સિઝ-વડોદરા’ દ્વારા જેતપુરની બોસમિયા આટ્સ-કોમર્સ કોલેજના સહયોગથી તા. ૨૭-૨૮-૨૦૧૫ના રોજ ‘જળ વિમર્શ અને જળ ઉત્સવ’ અંતર્ગત ‘નદી, વાવ, કૂવાકાંઠે સિંચણ અને વિમાસણ’ એ વિષયના બે દિવસીય રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ નવા રણજા આશ્રમના પ્રાકૃતિક પરિસરમાં જળની સાક્ષીએ યોજાયો હતો.

કલાગુર્જરી (સ્થાપક સંસ્થા)ના ઉપક્રમે આદર્શ મનોરાજ્યની ત્રણ નવલકથાઓ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’, ‘આનંદપુરમ્ આવો છો ને ?’ વિશે પરિસંવાદ યોજાયો હતો.

આ અંકના લેખકો

કેશુભાઈ દેસાઈ : ૧૩, ઐશ્વર્ય-૧, પ્લોટ નં. ૧૩૨, સેક્ટર-૧૯, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧

જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ : મુ.પો. બગદાણા વાયા-છળિયા, જિ. ભાવનગર-૩૬૪૧૪૫
દીપક રાવલ : ગુજરાતી વિભાગ, ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ, એમ. એસ. યુનિ. વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૨

ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
ધીરેન્દ્ર મહેતા : જીવનછાત્રા હોસ્પિટલ રોડ, પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય માર્ગ, ભૂજ-૩૭૦ ૦૦૧

નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સતરતાલુકા સોસાયટી, નવજીવન પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧૪

પિંકી પંડ્યા : બી/૨૨, રૂણાંવતી એપાર્ટમેન્ટ, જજીસ બંગલા રોડ, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૫૪

પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦

મુકુન્દ પરીખ : 'હર્ષ' ખારાકુવા, બાલાસિનોર નાગરિક બેન્ક પાસે, બાલાસિનોર-૩૮૮૨૫૫

મોહન પરમાર : એ/૨૫, પરિમલ સોસાયટી, કીર્તિધામ તીર્થ પાછળ, ચાંદખેડા, અમદાવાદ-૩૮૨૪૨૪

રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂનાપાદરા, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

રવીન્દ્ર પારેખ : ૧, યુનિયનધારા, મોદી બંગલા, આઠવાલાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
રશીદ મીર : ૧૫૫, સબીના પાર્ક, આજવા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૯

રાજેશ વ્યાસ

'મિસ્કીન' : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસાયટી પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨

Rina Manek : Shivalik Apartment Flat-31, 30/-1, Sattar Bose Road, Kolkata-700020

વિજય શાસ્ત્રી : જે/૩/૩૦૨, મુક્તાનંદ અડાજણ રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૯

હેમંત ધોરડા : ૫, યશવંત નગર, શોપર્સ સ્ટોપ સામે, એસ.વી. રોડ, અંધેરી (પૂર્વે) મુંબઈ-૪૦૦૦૫૮

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
ફોન નંબર : ૦૭૯-૨૭૯૧૩૩૪૪, વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

વિશિષ્ટ પ્રકાશનો

વાતડિયું અને વગતાળિયું	લોકસાહિત્ય	કાનજી ભૂટા બારોટ	400
છબિ ભીતરની	રેખાચિત્રો	અશ્વિન મહેતા	150
ભારતીય સંસ્કૃતિ આજના સંદર્ભમાં	ચિંતન	રઘુવીર ચૌધરી	200
એક નટખટ છોકરાનાં પરાક્રમો	માર્ક ટૂવેઇન, અનુ.	રેમંડ પરમાર	150
'અમૃતાથી ધરાધામ' ભાગ I-II	અધ્યયન ગ્રંથ	સં. દષ્ટિ - સુનીતા	720
સહરાની ભવ્યતા	રેખાચિત્રો	રઘુવીર ચૌધરી	120
કર સાહેબ કી બંદગી	આધ્યાત્મિક	મહેબૂબ દેસાઈ	140
ગિરનાર	પ્રવાસ	સંજય ચૌધરી	200
દીર્ઘ મેં	સંસ્મરણો	હસમુખ શાહ	250
પૂર્વરાગ, પરસ્પર, પ્રેમઅંશનો સેટ	નવલકથા	રઘુવીર ચૌધરી	350
એક સ્તોત્રગાનની જેમ	નવલકથા	ફાધર વર્ગીસ પોલ	90
એક સાચું આંસુ	નવલકથા	રઘુવીર ચૌધરી	90
દસ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	વાર્તા	સં. રેમંડ પરમાર	120
વહીવટની વાતો	સંસ્મરણો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	400
વિશ્વમાં જીવન	વિજ્ઞાન	પી. સી. પટેલ	80
માતૃતીર્થ	સંસ્મરણો	સં. નંદિની ત્રિવેદી	140
ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી	ચરિત્ર	વીરચંદ ધરમશી	300
ગુજરાત અને દરિયો	ઇતિહાસ	મકરંદ મહેતા	200

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં ! ?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

કોઈ પણ ગ્રંથસમીક્ષાના પાયામાં, વિવેચકનો, એક વાચક તરીકેનો પહેલો પ્રતિભાવ પડેલો હોય છે. એ પ્રતિભાવને એક પરિપ્રેક્ષ્ય આપવો પડે અને એ પરિપ્રેક્ષ્યમાંથી એની પદ્ધતિ આકાર લે છે.

– રમણ સોની

પ્રોફેસર તરીકેના મારાં વ્યવસાયને લીધે કૃતિલક્ષી સમીક્ષાઓ મેં ઘણી કરી છે. વિવેચકના મુખ્ય કર્તવ્યોમાં આસ્વાદ અતિઆવશ્યક ગણાય. એક સારું મહત્ત્વાકાંક્ષી વિવેચન સંશોધનની દિશામાં વિકસી શકે.

– સુમન શાહ

ગુરુ કે શિક્ષક એ પૂર્વે (અગાઉ)નું સ્વરૂપ છે, વિદ્યાર્થીએ પછીનું (પશ્ચાત) સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન એ બંનેને જોડતી કડી છે. આ પ્રમાણે શિક્ષકની સમગ્ર પ્રક્રિયા એ જોડાણ છે. જે રીતે સાંકળનો એક અંકોડો તૂટી જતાં સાંકળ પણ તૂટી જાય છે તેમ શિક્ષણનું સમગ્ર માળખું જ તૂટી જશે.

– તૈતરીય ઉપનિષદ

શિક્ષક તો એ દોરડું છે, જે ડોલને કૂવાના પાણી સુધી પહોંચાડે છે. આવતા જતા દોરડાને જેટલું પાણી લાગી જાય છે, એટલું જ આપણું જ્ઞાન છે.

– વિનોબા

યશસ્વી કામ કરે કોઈ, પણ બીજાં કેટલાક ચાલાક-લુચ્ચા લોકો તે યશને પોતાને નામે ચઢાવી દે તે યશચોરી કહેવાય. કાવ્ય-કલા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આવી ચોરીઓ બહુ થતી હોય છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

કેળવણી દ્વારા આપણે મશીન તૈયાર નથી કરવાનાં; પણ જીવતા-જાગતા માણસને મનુષ્ય તરીકે તૈયાર કરવાનો છે.

– પ્રીવણ દરજી

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

અરુણોદય પ્રકાશન

પુસ્તક પ્રકાશક, પ્રસારક અને પ્રચારક

૨૦૨, હર્ષ, કોમ્પ્લેક્સ, ખત્રીપોળ સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૪૧૦૮ - email : arunodayprakashan@yahoo.co.in

તાજેતરનાં તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

પી. ખરસાણીનો વેશ	જીવનચરિત્ર	પ્રફુલ્લ ખરસાણી	૮૦૦
શિલ્પ સમીપે	સ્થાપત્ય પરિચય	કનુ સૂચક	૫૦૦
જ્ઞાન પરબ (જનરલ નોલેજ ૨૦૧૫)	જનરલ નોલેજ	સં. બંસીધર શુક્લ	૨૦૦
અમરવાણી	ચૂંટેલાં પ્રવચનો	સં. બંસીધર શુક્લ	૨૬૦
રૂપાન્તર	સાહિત્ય-સિનેમા	અમૃત ગંગર	૩૨૫
નવલકથા : સ્વરૂપ ને વૈવિધ્ય	સ્વરૂપ-વિવેચન	સં. શિરીષ પંચાલ	૬૨૫
આત્મકથા	સ્વરૂપ-વિવેચન	સતીશ વ્યાસ	૧૦૦
ટૂંકી વાર્તા	સ્વરૂપ-વિવેચન	વિજય શાસ્ત્રી	૧૨૦
મૈ. ગણદેવીનો ગલો	દ્વિઅંકી	સતીશ વ્યાસ	૭૦
લાભશંકર ઠાકરના આદર્શ એકાંકી	એકાંકી સંગ્રહ	સં. સતીશ વ્યાસ	૧૦૦
પદચિહ્ન	સુવિચાર	સં. મહેન્દ્ર શાહ	૧૪૫
પરસાખા પરમેશ્વરને	ઈશ્વરને પ્રાર્થના	નીલમ દોશી	૮૦
સાદ સાંભળીએ સર્જનહારનો	ઈશ્વરના પત્રો	નીલમ દોશી	૧૦૦
જીવન ઝરૂખેથી	પ્રેરણાત્મક	નીલમ દોશી	૧૪૦
૪૦૧ પ્રશ્નોત્તરમાં સકળ જ્ઞાન	સવાલ-જવાબ	સં. બંસીધર શુક્લ	૨૦૦
બોમદિલા	નવલકથા	અનુ. પ્રતિભા દવે	૧૬૫
સિદ્ધાર્થ	નવલકથા	અનુ. કમલ સિંધા	૧૦૦
ચિત્રલેખા	નવલકથા	અનુ. અલકેશ પટેલ	૧૦૦
નોખી માટીના માનવો	ચરિત્રો	અંકિત દેસાઈ	૧૦૦
ગુજરાતના ઘડવૈયા (ભાગ-૨)	ચરિત્રો	મકરંદ મહેતા	૩૨૫
શબ્દે શબ્દે રણકાર	પ્રેરણાત્મક	હેતા ભૂષણ	૬૦
શબ્દે શબ્દે શણગાર	પ્રેરણાત્મક	હેતા ભૂષણ	૬૦
ચેતનાનો ઉજાસ	પ્રેરણાત્મક	કાન્તિ ભટ્ટ	૧૩૫
ચેતનાનો વૈભવ	પ્રેરણાત્મક	કાન્તિ ભટ્ટ	૧૩૫
પ્રેરણાના પારિજાત	પ્રેરણાત્મક	કાન્તિ ભટ્ટ	૧૦૦
મહાભારતની પ્રસંગકથાઓ	પ્રસંગો	જિતેન્દ્ર દવે	૧૩૦
માનવ અને પર્યાવરણ	પર્યાવરણ	ડૉ. એન. જી. દીક્ષિત	૧૭૫
આપત્તિ વ્યવસ્થાપન	ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ	”	૮૫
દેશ પરદેશની લોકકથાઓ	લોકકથાઓ	પવનકુમાર જૈન	૧૧૫
નાની અમથી મોટી વાતો	પ્રેરણાત્મક	નરેન્દ્ર પટેલ	૮૫
ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્જકો	ચરિત્રાત્મક	દિનકર જોષી	૧૩૦
મહિમા : વિશેષ દિન - પ્રસંગ-વ્યક્તિનો	સામાન્ય જ્ઞાન	બંસીધર શુક્લ	૧૫૦

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડચા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં ‘આ કે તે’ વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ – એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે – જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

– પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદી કિનારે, આશ્રમ માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૯

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના કેટલાંક પ્રકાશનો

કબીર વચનાવલી અનુ. પિનાકીન ત્રિવેદી, રણવીર ઉપાધ્યાય	૩. 200
મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભક્તિકવિતા સંચય, સંપા. નિરંજન રાજ્યગુરુ	170
ગુજરાતી આત્મકથા લેખન સંપા. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	135
અનુવાદ : સિદ્ધાંત અને સમીક્ષા, સંપા. રમણ સોની	110
વીસમી સદીનું ગુજરાતી નારીલેખન, સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, અનિલા દલાલ	170
અર્વાચીન ગુજરાતી હાસ્યરચનાઓ, સંપા. રતિલાલ બોરીસાગર	120
ગુજરાતી નિબંધના દોઢસો વર્ષ, સંપા. ભોળાભાઈ પટેલ	110
ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી પ્રવાસલેખન, સંપા. તોરલ પટેલ, ભોળાભાઈ પટેલ	225
ભારતીય ટૂંકી વાર્તા : ખંડ 1, 2, સંપા. અનિલા દલાલ વગેરે set	260
યુગાન્ત લે. ઈરાવતી કર્વે, અનુ. શશિન્દ્ર ઓઝા	140
ઉપરા લે. લક્ષ્મણ માને અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે	90
પુલકિત (પુ. લ. દેશપાંડેની કેટલીક રચનાઓ) અનુ. અરુણા જાડેજા	110
નવા યુગનું પરોઢ લે. સુનીલ ગંગોપાધ્યાય, અનુ. ઉમા રાંદેરિયા	325
પ્રાત : કાલનો પ્રકાશ લે. સુનીલ ગંગોપાધ્યાય અનુ. જગદીપ મહેતા	260
પ્રાત : કાલનો પ્રકાશ : ભાગ-2, લે. સુનીલ ગંગોપાધ્યાય, અનુ. જગદીપ મહેતા,	425
રવીન્દ્ર નિબંધમાલા : ભાગ 1,2 અનુ. નગીનદાસ પારેખ, મહાદેવ દેસાઈ	set 350
રવીન્દ્રનાથનાં નાટકો : ખંડ 1, 2, અનુ. નગીનદાસ પારેખ, અનિલા દલાલ	set 285
રવિ રશ્મિ : ટાગોરની 21 ટૂંકી વાર્તાઓ : ભાગ 1,2 અનુ. બચુભાઈ શુક્લ	200
બાલ સાહિત્ય (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની બાલ-સંબંધી રચનાઓ), અનુ. રમણલાલ સોની	120
જોગા જોગ : લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. શિવકુમાર જોષી	120
આરોગ્ય નિકેતન લે. તારાશંકર બંધોપાધ્યાય અનુ. રમણીક મેઘાણી	190
અરેબિયન નાઈટ્સ : અનુ. ધનસુખલાલ મહેતા	185
ડૉન કિહોટે : લે. સર્વેન્ટિસ, અનુ. ચં. ચી. મહેતા	260
વોલ્ડન : લે. હેન્રી ડેવિડ થોરો, અનુ. એસ. જી. વેરાઈ	120
હેમ્લેટ : લે. વિલિયમ્ શેક્સપીઅર, અનુ. મનસુખલાલ ઝવેરી	70
ખામોશી : લે. લે. શશી દેશપાંડે, અનુ. અનિલાલ દલાલ	110
ડુંગરિયે દવ લાગ્યો : લે. અનિતા દેસાઈ, અનુ. અનિલા દલાલ	106
સ્મૃતિભંશના પગલે પગલે : લે. ગણેશ દેવી, અનુ. ત્રિદીપ સુહૃદ	80
સંરચનાવાદ અનુ. સંરચનાવાદ અને પ્રાટ્ય કાવ્યશાસ્ત્ર : લે. ગોપીચંદ નાટંગ, અનુ. સુનીતા ચૌધરી	250

સાહિત્યકળાની નજીક રહીને થતાં સર્જનોની
માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન - વ્યવસ્થા
લટૂર પ્રકાશન
‘અવનિલોક,’ ઉ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઈવ
ભાવનગર-૧ મો.: ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬

વિધવિધ યુનિવર્સિટીઓના અને શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં પ્રસરેલી વાર્તાસૃષ્ટિ

૧. ‘જીવ’- માય ડિયર જ્યુ (૮ આવૃત્તિ-૮૦૦૦ નકલ). રૂ. ૧૮૦/-
૨. ‘સંજીવની’- માય ડિયર જ્યુ. રૂ. ૧૮૦/-
૩. ‘મને ટાણા લઈ જાવ !’- માય ડિયર જ્યુ. રૂ. ૧૪૦/-
૪. ‘માય ડિયર જ્યુ : વાતવિવિધ્ય’- સં. ઈલા નાયક. રૂ. ૨૨૫/-
૫. ‘માય ડિયર જ્યુની વાર્તાકળા વિશે’. રૂ. ૪૫૦/-
(૫૩ અભ્યાસલેખોનો દળદાર સંદર્ભગ્રંથ)
૬. ‘માય ડિયર જ્યુની પ્રણયત્રિપુટી’. રૂ. ૪૫૦/-
(કવિશ્રી વસંત જોશી અને વંદના બદિયાણી દ્વારા પઠનની સીડી સાથે)

શિષ્ટ સામયિકોમાં તરતાં નામ, હવે સંગ્રહ રૂપે

૧. નાતો - મનોહર ત્રિવેદી - (ગુ.સા.અ.નું પ્રથમ પારિતોષિક).....રૂ. ૧૨૦/-
૨. રીઆલિટી શો - નવનીત જાની..રૂ. ૨૦૦/-
૩. અત્તરગલી - ગિરીશ ભટ્ટ..રૂ. ૧૫૦/-
૪. સુગંધ - ગિરીશ ભટ્ટ..રૂ. ૧૫૦/-
૫. ગોત્ર - ગિરીશ ભટ્ટ..રૂ. ૧૮૦/-
૬. થુંબડી - સંજય ચૌહાણ..રૂ. ૧૫૦/-
૭. નિરુત્તર - બકુલ દવે..રૂ. ૧૫૦/-
૮. કીમિટોરીયમ - અજય ઓઝા..રૂ. ૧૫૦/-
૯. રિફ્રન્ડ - મનીષ રાજયગુરુ.. રૂ. ૧૫૦/-
૧૦. અંતરધ્વનિ - જિજ્ઞેશ વ્યાસ..રૂ. ૧૨૫/-
૧૧. વાતોડિયો - જયોતીન્દ્ર પંચોલી..રૂ. ૧૬૦/-
૧૨. પડથારો - ગોરધન ભેસાણિયા.. રૂ. ૧૮૦/-
૧૩. નીચે નહીં ધરતી, ઉપર નહીં આકાશ - બહાદુરભાઈ જ. વાંક..... રૂ. ૧૫૦/-

લલિત નિબંધસૃષ્ટિ

કાવ્યસૃષ્ટિ

૧. ઘરવખરી - મનોહર ત્રિવેદી - રૂ. ૧૫૦/-
૧. પાથરણાવાળો - રમેશ આચાર્ય - રૂ. ૧૧૦/-
૨. તેઓ - મનોહર ત્રિવેદી - રૂ. ૨૨૫/-
૨. ઘર બદલવાનું કારણ - રમેશ આચાર્ય રૂ. ૧૨૫/-
૩. તોરણમાળ - મણિલાલ હ. પટેલ રૂ. ૨૨૫/-
૩. સમય સાક્ષી છે - વંદના શાંતુઈન્દુ - રૂ. ૧૦૦/-

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૮ ૯૬૯૬ ૨૬ - ૯૪૨૬૧૬૦૨ ૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬ - ૯૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

નવા વર્ષના શુભારંભે સ્વજનો-મિત્રોને શુભેચ્છારૂપે ભેટ આપવા જેવાં પુસ્તકો

મહાભારતની જીવનકથાઓ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	130
પૌરાણિક કથાઓ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	110
આપણે અને સમાજ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	110
ચાલો, અભિગમ બદલીએ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	120
લાઇક ઓર કોમેન્ટ	રોહિત શાહ	100
ઉરે ઊગ્યો અરુણ	દિનેશ પાંચાલ	80
સંસારની સિતાર	દિનેશ પાંચાલ	200
મનના માયાબજારમાં	દિનેશ પાંચાલ	200
સુખનો સૂરજ	હિતેન્દ્ર જોષી	150
સારપના સાથિયા	બાબુભાઈ સોલંકી	120
સફળતા કરે છે સાદ	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	100
હીરાકણી	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત ઉપાધ્યાય	60
દષ્ટિનો ઉઘાડ	કાન્તિલાલ કાલાણી	80
રજકણ	ધૂમકેતુ	100
ગીતાંજલિ	ધૂમકેતુ	150
પ્રેરણાપરબ	ફાધર વાલેસ	80
જીવન-ઉપનિષદ	બબાભાઈ પટેલ	150
પોતાનું એવરેસ્ટ	હસમુખ પટેલ	90
આપણા જીવનની વિવિધ વાતો	ઊર્મિલ જાની	100
ટોલ્સટોયની બોધકથાઓ	અનુ. હસુ યાજ્ઞિક	75

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001
ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663
ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

- સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર : 5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 015 ફોન : 26304259 ■ ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 13, શિવરંજની સોસા., ઓવરબ્રિજના છેડે, અશ્વમેધ બંગલોડના બસસ્ટેન્ડ પાસે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-15 મો. 9825268759

સાહિત્યવૃત્ત

મહાત્મા ગાંધીના જન્મદિવસે, તા. ૨-૧૦-૨૦૧૫ના રોજ ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના કસબ પ્રવીણભાઈ ગઢવી અને સાહિત્યકાર શ્રી સતીશ ડણાંકનું અભિવાદન કરીને, તેમને કવિશ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ સાહિત્યરત્ન સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવ્યા હતા. મનુભાઈ શાહ (ગૂર્જર પ્રકાશન) ગોપાળભાઈ પટેલ (પ્રવીણ પ્રકાશન-રાજકોટ) વગેરેએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધનો કરીને સન્માનિત બંને સર્જકોની સાહિત્યનિષ્ઠાને બિરદાવી હતી. કાર્યક્રમનું સંચાલન મોહનભાઈ બારોટે કર્યું હતું.

નિર્ઝરી મહેતા લિખિત પુસ્તક 'દેવસ્ય કાવ્ય'નું તા. ૨-૧૦-૨૦૧૫ના રોજ 'સત્યેશ જાઉન્ડેશન' અમદાવાદમાં શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવના હસ્તે વિમોચન થયું હતું.

'સ્વયં સંચાલિત બાળનાટ્ય લેખન વર્કશોપ' તા. ૩-૪ ઓક્ટોબર ૨૦૧૫ના રોજ બે દિવસ ચલાવાના શાંતિ નિકેતન પરિસરમાં શ્રીવાસુદેવ સોઢાના સંકલન અને સંપાદન હેઠળ સંપન્ન થયેલા તા. ૧૬-૯-૨૦૧૫ના રોજ વલસાડ બુધવારમાં 'કલાપી'ના કાવ્યોનું પઠન અને જીવન અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા થઈ હતી.

એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદના ગુજરાતી વિભાગના આતિથ્યે ત્રિ-દિવસી આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનો 'લોકમહાકાવ્ય' પરનો પરિસંવાદ ઈન્ડિયન ફોકલોર કોંગ્રેસના પ્રમુખ પ્રો. જવાહરલાલ હાંડુના પ્રમુખસ્થાને તા. ૯થી ૧૧ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૫ના દરમિયાન યોજાયો. જેનું ઉદ્ઘાટન ગુજરાત રાજ્યના માનનીય રાજ્યપાલ શ્રી ઓ. પી. કોહલીએ કર્યું હતું.

બી
૧૬
(૧),
ને

૫૨

સ
બી.
ગે

૫
બી.
૨૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટ અને શ્રી મુક્તજીવન સ્વામિબાપા આર્ટ્સ-કોમર્સ અને બી.સી.એ. કોલેજના સંયુક્ત યજમાનપદે ભુજ મુકામે તારીખ ૨૫, ૨૬, ૨૭ ડિસેમ્બર-૨૦૧૫ના ત્રણ દિવસ યોજાશે.

: અધિવેશન સ્થળ :

શ્રી મુક્તજીવન સ્વામિબાપા આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ હોલ,
કચ્છ યુનિવર્સિટી સામે, મુન્દ્રા રોડ, ભુજ (કચ્છ)

: ઉદ્ઘાટન સમારંભ :

તા.૨૫-૧૨-૨૦૧૫, શુક્રવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૫, શુક્રવાર, સાંજે ૮.૦૦થી ૧૦.૦૦

યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

૨૬-૧૨-૨૦૧૫, શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૮.૩૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ અને
કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક

બેઠક પ્રથમ : તા. ૨૬-૧૨-૨૦૧૫, શનિવાર, સવારે ૮.૩૦થી ૧૨.૩૦

ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

વક્તા : શ્રી યોગેશ જોષી, શ્રી મુનિકુમાર પંડ્યા, શ્રી સંધ્યા ભટ્ટ

સંચાલન : શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાય

બેઠક બીજી : તા. ૨૬-૧૨-૧૫ શનિવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

વિવેચન-સંશોધન

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી અનિલા દલાલ

વક્તાઓ : શ્રી સેજલ શાહ, શ્રી દીપક રાવલ

સંચાલન : શ્રી કીર્તિદા શાહ

બેઠક ત્રીજી : તા. ૨૬-૧૨-૧૫, શનિવાર, રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૩૦

આસ્વાદ : કચ્છના પરિવેશની કૃતિઓનું વાચિકમ્

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી વીનેશ અંતાણી

વાચિકમ્ : શ્રી અદિતિ દેસાઈ અને અન્ય

સંચાલન : શ્રી નીતિન વડગામા

બેઠક ચોથી : તા. ૨૭-૧૨-૧૫, રવિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૮.૩૦

ગુજરાતી ભાષાનું સંવર્ધન અને શિક્ષણ

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી મનસુખ સલ્લા

વક્તાઓ : શ્રી ભદ્રાપુ વઘરાજાની, શ્રી પી. જી. પટેલ
સંચાલન : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

બેઠક પાંચમી : તા. ૨૭-૧૨-૧૫, રવિવાર, સવારે ૯.૩૦થી ૧૧.૩૦

પ્રદેશવિશેષ અને સાહિત્ય : કચ્છ

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતા

વક્તાઓ : શ્રી કીર્તિ ખત્રી, શ્રી દર્શના ધોળકિયા,

શ્રી કાંતિ માંલસતર, શ્રી વિશન નાગડા

સંચાલન : શ્રી જનક નાયક

બેઠક છઠ્ઠી : તા. ૨૭-૧૨-૧૫, રવિવાર, બપોરે ૧૧.૩૦થી...

અધિવેશન સમાપન બેઠક

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન અને સમાપન બેઠક
- ઠરાવો : પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ
- આભારદર્શન (પરિષદ અને યજમાન સંસ્થા)
- બપોરના ભોજન પછી અધિવેશનની સમાપ્તિ થશે.

નોંધ : અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૨૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૫૦૦/- થશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦ ટકા રકમ ભરવાની રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૫ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઇચ્છનીય છે. ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

□

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત 'એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહનનિધિ' અંતર્ગત કાવ્યલેખન શિબિર જાણીતા સાહિત્યકાર ધીરુભાઈ પરીખ અને માધવભાઈ રામાનુજના માર્ગદર્શન હેઠળ તા. ૧લી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૫ના રોજ યોજાઈ. જેમાં બે બેઠકનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. બપોરે ૧૨.૩૦ વાગે પ્રથમ બેઠક ચાલુ થઈ હતી. જેમાં ધીરુભાઈ પરીખે પૃથ્વી અને શિખરિણી છંદ શિખવ્યા હતા.

બીજી બેઠકમાં માધવભાઈ રામાનુજે સ્વરચિત છંદોબદ્ધ કાવ્યો, ગીત અને અછાંદસ રચનાઓનું પઠન કરાવ્યું હતું. લગભગ ૨.૩૦ વાગે પંદર મિનિટનો વિરામ લઈ ફરી બીજી બેઠકનો પ્રારંભ થયો. એક એક રચનાના પઠન પછી રચનાઓમાં થયેલી ક્ષતિઓની સહજ અને સરળ રીતે સમજ આપી યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

INTRODUCING

**FEVICOL
Science
Project
Challenge
2015**

in your school

Young minds
creating a better
tomorrow

Participate &
get a chance to win
LONDON TRIP
& many other
exciting prizes!

For more details visit
www.fevicolscienceproject.com

The advertisement features a man in a purple t-shirt, black vest, and black cap, smiling and pointing towards the text. A yellow banner is held by his hand, and a red dashed line with a star at the end points to a red circle containing text. The background is white with faint icons of various scientific and educational symbols.